

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KOMMERSİYA BANKLARINDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bədəlov Araz Səlimxan oğlu

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“KOMMERSİYA BANKLARINDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:
Bədəlov Araz Səlimxan oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Sadiqov Elnur Məhəmməd oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Bədəlov Araz Səlimxan oğlu and içirəm ki, “Kommersiya banklarında əhalinin kreditləşməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KOMMERSİYA BANKLARINDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını da zəruri edir. Belə ki, kredit borcalan və borcverən arasında münasibətləri tənzimləməklə, pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini sürətləndirir. Bu əməliyyatların tədqiqi və kommersiya banklarında əhalinin kreditləşməsinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi isə aktual bir məsələyə çevirir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi əhalinin kreditləşməsi mexanizminin nəzəri məsələlərinin tədqiq olunmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin aparılması üçün informasiya bazası bank sahəsində yazılmış yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, qazet və jurnal məqalələri, rəsmi dövlət qurumlarının internet məlumatları, eləcə də seçilmiş tədqiqat istiqaməti ilə üst-üstə düşən və əlaqəli mövzu üzrə xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Mövzusu kifayət qədər aktual olmasına baxmayaraq, yetərli araşdırmaların olmaması və praktiki məlumatların çatışmazlığı ilə bağlı tədqiqatın aparılmasında bir sıra məhdudiyətlərə yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işində əldə edilən yeniliklər: əhalinin kreditləşməsinin iqtisadiyyatda rolunun və kreditin sərhədlərinin əsaslandırılması, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin təhlilinin sistemləşdirilməsi, pandemiya şəraitində kreditlərin geri ödənməsinin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi, problemlı kreditlərin yaranma səbəbləri və onların azaldılması istiqamətlərinin sistemləşdirilməsi, Azərbaycanda əhali kreditləşməsinin inkişaf perspektivlərinin əsaslandırılması.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya tədqiqatının nəticələri Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən bank sektoru ilə bağlı hazırlanan tədbir və siyasətdə, bank sisteminin işini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın əsas müddəalarından “Bank sektoru”, “Maliyyə sektoru”, “Kredit münasibətləri” kimi fənlərdə istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri bank, maliyyə, ümumi iqtisadiyyat, pul-kredit sahələrində tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: kommersiya bankları, əhalinin kreditləşməsi, problemlı kreditlər, pandemiya, kredit

“THE MAIN DIRECTIONS OF LENDING TO THE POPULATION IN COMMERCIAL BANKS”

SUMMARY

The actuality of the subject: The implementation of credit operations also makes it necessary to form economic relations. Thus, by regulating the relationship between the borrower and the lender, credit accelerates the conversion of money capital into debt capital.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to study the theoretical issues of the mechanism of lending to the population and to determine the prospects for the development of lending to the population in Azerbaijan.

Used research methods: Research methods. Analysis and synthesis, as well as induction and deduction methods were used in writing the dissertation.

The information base of the research: It covers scientific works of local and foreign scholars, newspaper and magazine articles, Internet information of official government agencies, as well as special and general economic literature.

Restrictions of research: Although the topic is quite relevant, there are a number of limitations to the study due to the lack of sufficient research and practical information.

The novelty and practical results of investigation: Substantiation of the role of lending in the economy and credit boundaries, systematization of the analysis of the current state of credit operations of commercial banks, study of the current state of loan repayment in the context of a pandemic, systematization of causes of problem loans and directions of their reduction, substantiation of development prospects of population lending in Azerbaijan

Scientific-practical significance of results: The results of the dissertation research can be applied in the measures and policies developed by the Central Bank of Azerbaijan in connection with the banking sector, in the preparation of legislative acts regulating the banking system.

Keywords: commercial banks, population lending, problem loans, pandemic, credit

İXTİSARLAR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
İEOÖ	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
İEÖ	İnkişaf etmiş ölkələr
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	13
1.1. Kreditin mahiyyəti və formaları.....	13
1.2. Kreditin funksiyaları və əsas prinsipləri.....	22
1.3. Əhalinin kreditləşməsinin iqtisadiyyatda rolu və kreditin sərhədləri.....	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	30
2.1. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin təhlili.....	30
2.2. Pandemiya şəraitində kreditlərin geri ödənməsinin mövcud vəziyyətinin tədqiqi.....	35
2.3. Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası.....	41
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KREDİTLƏŞMƏ PROSESİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	48
3.1. Problemlə kreditlərin yaranma səbəbləri və onların azaldılması istiqamətləri.....	48
3.2. Azərbaycan Respublikasında əhali kreditləşməsinin inkişaf perspektivləri.....	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	69
ƏLAVƏLƏR.....	74
Cədvəllərin siyahısı.....	75
Sxemlərin siyahısı.....	75
Şəkillərin siyahısı.....	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır (Панова Г.С., 2018: с. 107). Belə ki, əhalinin zəruri istehlak məhsulları ilə təmin olunması məqsədilə aldıkları kreditlər digər sahibkarları da stimullaşdırır. Məsələn, əhalinin hər hansısa bir təbəqəsinin mebel avadanlıqlarına zəruri tələbatı var, lakin həmin məhsulu almaq üçün tələb olunan pul vəsaitlərinə sahib deyil. Belə olan halda həmin şəxs ona lazım olan əmtəəni almaq üçün banka müraciət edərək kredit götürür. Bank isə öz növbəsində həmin krediti ya pul formasında, ya da əmtəə formasında təqdim edir. Hər iki halda əhali kreditləşir və ona lazım olan əmtəəni realizə edir. Nəticədə mebel istehsalçısının istehsal etdiyi məhsul asanlıqla realizə olunur və sahibkar mənfəət əldə edir. Sahibkar əldə etdiyi mənfəətlə öz fəaliyyətini inkişaf etdirə və onu şaxələndirə bilər. Belə olan hallarda isə istehsalın yeni formalarının yaranması üçün də real şərait formalaşmış olur. Deməli onda əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin kreditləşməsi son nəticədə iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini vermiş olur.

Kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını da zəruri edir. Belə ki, kredit borcalan və borcverən arasında münasibətləri tənzimləməklə, pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini sürətləndirir. Belə olan halda isə borcalan götürdüyü kreditdən elə istifadə etməlidir ki, həmin borc kapitalı ona daha çox mənfəət qazandırsın. Çünki qazanılmış mənfəətin borcalanla kreditor arasında bölüşdürülür. Başqa sözlə desək, borcalan kreditə götürdüyü vəsaitdən elə istifadə etməlidir ki, əldə etdiyi mənfəətlə götürdüyü kreditlə üzrə faizləri də ödəyə bilsin və öz şəxsi mənfəətini də formalaşdırmaq iqtidarında olsun.

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa

müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, tədqiqat işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşmanın olmasının tələb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Əhalinin kreditləşməsinin nəzəri məsələləri müxtəlif xarici nəzəriyyəçilər, o cümlədən də Шаламов Г.А., Гринспэн А., Трехтенберг И.А., Панова Г.С., Шаламов Г.А., Швецов Ю.Г., Carolyn Warren, Michael Steven və digərləri tərəfindən əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Belə ki, Гринспэн А. və Трехтенберг И.А. öz əsərlərində göstərmişdirlər ki, Sahibkarlar arasında həyata keçirilən kommersiya krediti veksəl şəklində bağlanmaqla əmtəənin asanlıqla satışını təmin etmiş olur. Панова Г.С. isə əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaratdığını vurğulamışdır. Dave Ramsey isə göstərmişdir ki, kredit əməliyyatlarının sürətlə tərəqqisi, eləcə də kreditin əmtəə təsərrüfatının inkişafında hakim mövqeyə çevrilməsi ictimai kapitalın sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir.

Əhalinin kreditləşməsinin nəzəri məsələlərinin araşdırılmasında yerli nəzəriyyəçilərin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. özlərinin “Bank işi ilə elektron bankçılıq” adlı kitablarında vurğulamışlar ki, kredit istehsal müəssisələrinin elementlərindən biri olmaqla, əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalların hərəkətində əsas rol oynayır. Kredit həmçinin mənfəət, qiymət, pul, valyuta kursu, tədiyyə balansı kimi iqtisadi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi əhalinin kreditləşməsi mexanizminin nəzəri məsələlərinin tədqiq olunması və Azərbaycanda əhali kreditləşməsinin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icra olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- Kreditin mahiyyəti və formaları təhlil olunmalı;
- Kreditin funksiyaları və əsas prinsipləri araşdırılmalı;
- Əhalinin kreditləşməsinin iqtisadiyyatda rolu və kreditin sərhədləri təhlil olunmalıdır;
- Pandemiya şəraitində kreditlərin geri ödənilməsi məsələləri təhlil edilməli;
- Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası öyrənilməli;
- Problemlə kreditlərin yaranma səbəbləri araşdırılmalı və bu problemlərin həlli yolları tədqiq edilməlidir;
- Respublikamızda əhalinin kreditləşməsinin gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Tədqiqat işinin obyekt və predmeti: Əhalinin kreditləşməsinin iqtisadiyyatda rolunun nəzəri-metodoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması tədqiqatın obyektini, kreditin sərhədlərinin müəyyən olunmasının nəzəri məsələləri isə işin predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılması zamanı sintez və analiz, habelə da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu bütöv formada götürülmüş və sonradan fəsillərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Daha sonra sintez metodunun köməyi ilə bu fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə magistr işi haqqında iqtisadi faktlar toplanaraq, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında ümumi prinsiplər, nəzəri nəticələr, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün vacib olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Eyni zamanda da tədqiqat işinin aparılmasında müqayisəli təhlil, statistik

təhlil, eləcə də digər qrafik metodlar tətbiq edilərək Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarında əhalinin kreditləşməsinin mövcud vəziyyəti tədqiq olunmuş, təkmilləşdirmə istiqaməti üzrə bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin aparılması üçün informasiya bazası bank sahəsində yazılmış yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, qazet və jurnal məqalələri, rəsmi dövlət qurumlarının internet məlumatları, eləcə də seçilmiş tədqiqat istiqaməti ilə üst-üstə düşən və əlaqəli mövzu üzrə xüsusi və ümumiqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir.

“Banklar haqqında” və “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin və Mərkəzi Bankının rəsmi statistik məlumatları tədqiqat üçün baza rolunu oynamışdır. Tədqiqat zamanı dərs vəsaitlərindən və internet resurslarından da istifadə olunmuşdur. Tədqiq olunan mövzunun spesifikliyi nəzərə alınaraq, mənbələrin böyük hissəsini dövlət qurumlarının rəsmi statistik məlumatları və qanunlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzusu kifayət qədər aktual olmasına baxmayaraq, yetərli araşdırmaların olmaması və praktiki məlumatların çatışmazlığı ilə bağlı tədqiqatın aparılmasında məhdudiyyətlərə yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işində əldə edilən yenilikləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Əhalinin kreditləşməsinin iqtisadiyyatda rolu öyrənilmiş və kreditin sərhədlərinin əsaslandırılması aparılmış,
2. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş,
3. Pandemiya şəraitində kreditlərin geri ödənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili aparılmış,
4. Problemlə kreditlərin yaranma səbəbləri və onların azaldılması istiqamətlərinin sistemləşdirilməsi məsələləri öyrənilmiş,
5. Azərbaycan Respublikasında əhali kreditləşməsinin inkişaf perspektivlərinin

əsaslandırılmış.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya tədqiqatının nəticələri Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən bank sektoru ilə bağlı hazırlanan tədbir və siyasətdə, bank sisteminin işini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın əsas müddəalarından “Bank sektoru”, “Maliyyə sektoru”, “Kredit münasibətləri” kimi fənlərdə istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri bank, maliyyə, ümumi iqtisadiyyat, pul-kredit sahələrində tətbiq oluna bilər.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Kreditin mahiyyəti və formaları

Kredit anlayışı iqtisadiyyatın mühim daxili hissəsi və başlıca kateqoriyasıdır. O, istehsal müəssisələrinin elementlərindən olmaqla, xidmətlərin, əmtəələrin və kapitalların hərəkətində başlıca rol oynayır. Kredit həmçinin mənfəət, valyuta kursu, pul, tədiyyə balansı, qiymət kimi iqtisadi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə sıx şəkildə bağlıdır (Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. 2013, s. 67).

“Kredit” anlayışı latın sözü olana graditam-gradere sözlərindən əmələ gəlib, hərfi mənası etimad etmə və ya inanma deməkdir (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V., 2017, s. 97). Məhz kredit ifadəsinin mahiyyəti də onun sırf ifadə etdiyi anlamla əlaqəlidir. Belə ki, kredit pul vəsaitlərinin müəyyən faiz qarşılığında bir şəxsdən digərinə etibar olunmasıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, kredit pulun müəyyən faiz qarşılığında gələcək dövrlərdə ödənməsi və etimad prinsipləri üzərində qurulmasını təmin edən tədiyyə formasıdır. Burada önəmli olan kredit alanın aldığı krediti ödəmək arzusu ilə yanaşı, həmçinin də götürmüş olduğu kreditin dəyərində və yaxud da bu dəyərdən daha yüksək məbləğdə təminatının olmasıdır. Dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, kredit etimad əsasında qurulan və müəyyən bir təminata əsaslanan əməliyyatdır. Kredit cari dövr ərzində əldəki pul vasitəsilə gələcək dövrlərdə ələ keçəcək pulun mübadilə formasıdır.

Kredit əməliyyatlarının iki tərəfi - krediti verən və alan tərəfləri olur. Kredit verən ödəmə vədi olaraq pul verən tərəf, kredit alan isə aldığı krediti ödəyəcəyinə vəd verən tərəfdir (Bağırov M.M., 2014, s. 107).

Kredit müxtəlif formalarda reallaşdırıla bilər. Lakin, baza forması olaraq kredit pul, mal-əmtəə və qarışıq formalarda təzahür edir. Qeyd olunanlarla yanaşı kredit kredit alanın kimliyindən asılı olaraq aşağıdakı sxemdə verilmiş formalarda da təzahür edə bilər.

Ssuda kapitalının və yaxud da borca verilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti kredit

formasında təcəssüm olunur. Daha dəqiq desək, kredit dedikdə, borcalanla borcverən arasında müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin müəyyən faiz müqabilində geri qaytarılmasını təmin edən müqavilə formasıdır.

Kreditin mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi hərfi mənə ilə çox uyğundur. Belə ki, kredit latın dilindən tərcümədə etimad etmə, inanma mənalarını verir. Başqa sözlə desək, kredit inam əsasında pul vəsaitinin bir nəfərdən çıxaraq digərinə hərəkət etməsi prosesidir. Lakin burada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans kreditin müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərti ilə verilməsidir. Kredit həm pul formasında, həm də hansısa əmtənin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İstənilən halda kredit satın alınmış məhsulun dəyərini dərhal ödənməsini deyil, onun müəyyən müddət ərzində hissə-hissə ödənməsini təmin edir (Cavadov A.M., 2012, s.25).

Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanların tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Əliyev M.F., 2014, s. 34).

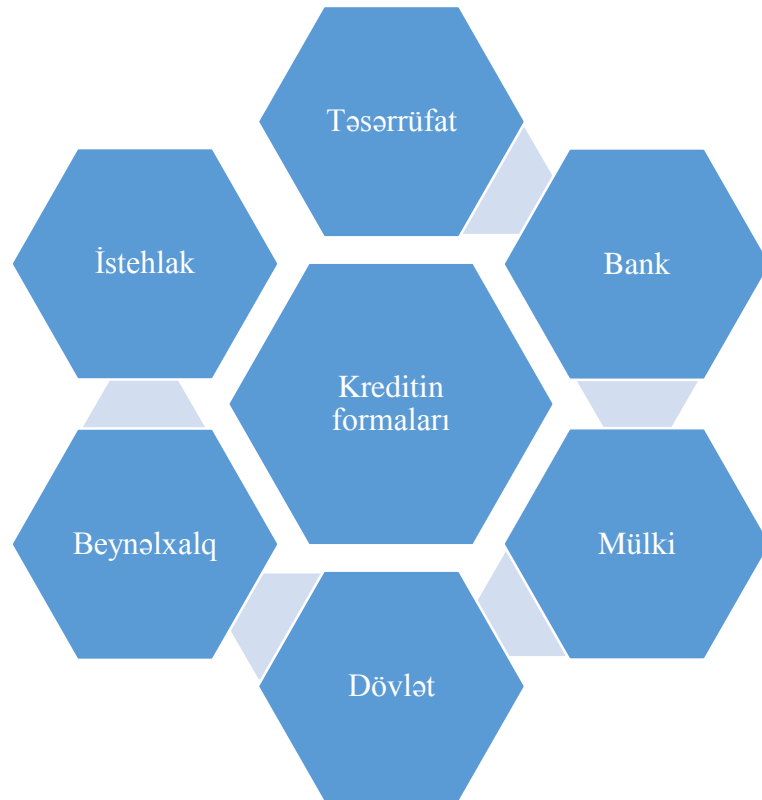
Kreditin formaları müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilə bilər. Belə ki, kreditin alınması formasından, eləcə də borc verənin və borc alanın kateqoriyalarından asılı olaraq kredit müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Həmin formalar aşağıdakı sxem vasitəsilə izah edilə bilər.

Sxem 1-dən də göründüyü kimi, kreditin alınması formasından, eləcə də borc verənin və borc alanın kateqoriyalarından asılı olaraq kredit istehlak krediti, kommersiya krediti, dövlət krediti, bank krediti və beynəlxalq kredit formalarında təzahür edə bilər.

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini

təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

Sxem 1: Kreditin formaları

Mənbə: Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. “Bank işi” Dərslik. 2017 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Kreditin digər bir təzahür forması isə dövlət krediti hesab olunur. Dövlət kreditinin digər kredit formalarından fərqləndirən əsas cəhət odur ki, burada borc alan qismində dövlətin özü çıxış edir. Belə ki, büdcə vəsaitlərindən maliyyələşmə imkanları azaldıqda dövlət orqanları qismində çıxış edən icra hakimiyyəti orqanları öz zəruri xərclərini qarşılamaq məqsədilə kommersiya banklarına müraciət edərək kredit müqaviləsinin subyektinə çevrilə bilirlər (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V, 2017, s. 87).

Təsərrüfat formasında kredit müəssisələr və ya şirkətlər arasında yaranan münasibətləri əks etdirir. Kreditin qeyd olunan bu forması bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun digər bir müəssisəyə müəyyən faiz qarşılığında reallaşdırılması prosesini əhatə edir. Bu halda yaranmış kredit münasibətlərinin hər iki tərəfi qismində təsərrüfat subyektləri çıxış edir. Təsərrüfat formalı kreditin əsasında istehsalçı və ya satıcı müəssisənin alıcı müəssisəyə möhlət verməsi, alıcı

müəssisənin isə müəyyən müddətdən sonra aldığı əmtənin dəyərini ödəyəcəyini təmin edən veksəl verməsi dayanır. Məhz bu səbəbdən də iqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat kreditlərinin digər adı kimi veksəl krediti anlayışından da istifadə olunur. Veksəl krediti və ya kommərsiya kreditinin iştirakçıları qismində təsərrüfat subyektləri çıxış etdiyindən bu kredit forması topdansatış münasibətlərində istifadə olunur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyektini kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Kreditin digər bir təzahür forması isə kommərsiya kreditləridir. Kommərsiya kreditlərinin reallaşdırılmasının əsas məqsədi məhsul satışını daha da sürətləndirmək, eyni zamanda da istehsal proseslərinin fasiləsizliyini təmin etməkdir. Kommərsiya kreditləri borcalan şəxsin borc verən hüquqi şəxs qarşısında öhdəliklərini özündə ehtiva edən kredit formasıdır. Eyni zamanda da kommərsiya kreditləri veksellər şəklində bağlanılır. Veksellər isə iki əsas formada bağlanıla bilər (Əliyev M.F., 2016, s. 18):

- Borcalan tərəfindən götürülmüş məbləğin borc verən hüquqi təşkilata ödənməsini təmin edən sadə veksəl;
- Borcalan tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hər hansısa bir məbləğin borcverən hüquqi şəxs tərəfindən üçüncü şəxsə ödənməsini təmin edən köçürmə vekseli və ya tratta.

Yuxarıda qeyd olunan veksəllərin bu növləri pul vəsaitinin birbaşa borcverəndən borcalana keçməsinə, eyni zamanda da borcalanın özünün prosesdə iştirak etmədən müəyyən etdiyi məbləğin borcverəndən üçüncü şəxsə keçməsinə

təmin edir. İkinci hal daha çox məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə baş verir. Belə ki, istehsalçı müəssisə hər hansısa bir əmtəənin satın alınması üçün borcverənə müraciət edir, borc verən hüquqi şəxs isə borcalanın satın alacağı əmtəənin dəyəri qədər üçüncü şəxsə, yəni həmin əmtəəni satan şəxsə pul ödəyir.

Kommersiya kreditinin ən mühim xüsusiyyəti onunla ifadə olunur ki, bu kredit forması satışı sürətləndirilməsini təmin etməklə istehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya asan keçidinə şərait yaradır. Burada mal satıcısının əsas məqsədi istehsal etdiyi və ya aldığı məhsulu daha tez müddətə reallaşdırması, alıcı subyektin əsas məqsədi isə tələb olunan məhsulu ilkin ödəniş etmədən əldə etməsidir. Şübhəsiz ki, təsərrüfat krediti ilə alınmış məhsulun dəyəri nağdsız və müddətli formada ödəniləcəyi üçün möhlət haqqı da məhsulun qiymətinə əlavə olunur və bu məbləğ bank faizləri ilə müqayisədə kifayət qədər azdır.

Kommersiya krediti ödənmə formasına görə də üç əsas növə bölünür (Məmmədov Z.F., 2017, s. 107):

- Tarixi təsbit edilmiş
- Konsiqnasiya (hissə-hissə ödəmək)
- Açıq hesabla kreditləşmə

Tarixi təsbit edilmiş qaydada ödənişdə alıcı müəssisə aldığı məhsulun tam dəyərini hansı tarixdə ödəməyinə dair sadə veksəl təqdim edir və ya satıcı müəssisə satdığı məhsulun tam dəyərini hansı tarixdə ödənilməsinə dair alıcı müəssisəyə tratta təqdim edir. Başqa sözlə desək, tərəflərin razılığı əsasında məhsulun tam dəyərini konkret bir tarixdə ödənilməsinə nəzərdə tutan müqavilə formasından istifadə olunur.

Konsiqnasiya qaydasında isə satıcı müəssisə satmış olduğu məhsulun dəyərini müxtəlif hissələrə bərabər bölərək alıcı müəssisədən ödənməsini tələb edir. Belə olduğu halda isə hər bir ödəmə tarixində alıcı müəssisə ödəmə öhdəliyini sübut edən veksəl təqdim etməlidir.

Kreditin ən geniş yayılmış forması bank kreditləri hesab olunur. Bank kreditləri müvəqqəti maddi vəsaitə ehtiyacı olan şəxslərə təqdim olunan kredit formasıdır. Bank kreditinin əsas xarakterik xüsusiyyəti onunla ifadə olunur ki,

banklar kredit verərkən öz şəxsi vəsaitindən daha çox cəlb edilmiş maliyyə resurslarından istifadə edir. Belə ki, banklar müxtəlif subyektlərdən depozitlə götürdüyü maliyyə resurslarını digər subyektlər arasında bölüşdürülməsini təmin edir. Məhz bu səbəbdən də depozit faizləri kredit faiz dərəcələrindən aşağı olur.

Kommersiya krediti üç əsas formada təzahür edə bilər (Аббасов И., Ханкишиев Б., 2015, s. 210):

- Borcalan tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğin müəyyən edilmiş müddətdə qeri qaytarılmasını təmin edən kommersiya krediti;
- Borc alan tərəfindən girov qoyulmuş əmtəələrin faktiki satışı nəticəsində əldə olunmuş pul vəsaiti ilə borcverən qarşısında olan öhdəliyin ödənməsini təmin edən kommersiya krediti;
- Açıq hesablar vasitəsilə kreditləşmə. Bu zaman isə borcalan şəxs növbəti hissə borcu götürənə kimi əvvəlki dövrlərdə götürmüş olduğu öhdəlikləri tam şəkildə yerinə yetirməlidir.

Beynəlxalq səviyyədə kredit münasibətlərinin məcmusu qismində isə beynəlxalq kreditlər çıxış edir. Beynəlxalq kreditlərin əsas subyektləri qismində Beynəlxalq Maliyyə-Kredit Təşkilatları, eləcə də beynəlxalq maliyyə institutları, müvafiq xarici ölkələrin hökumətləri, həmçinin də hüquqi şəxslər çıxış edir. Beynəlxalq kreditin özü də xarakterindən asılı olaraq iki əsas formada təzahür edə bilər (Агарков М.М., 2019, s. 107):

- İdxal-ixrac əməliyyatlarının kreditləşməsi;
- Dövlətlərarası və özəl kreditlər.

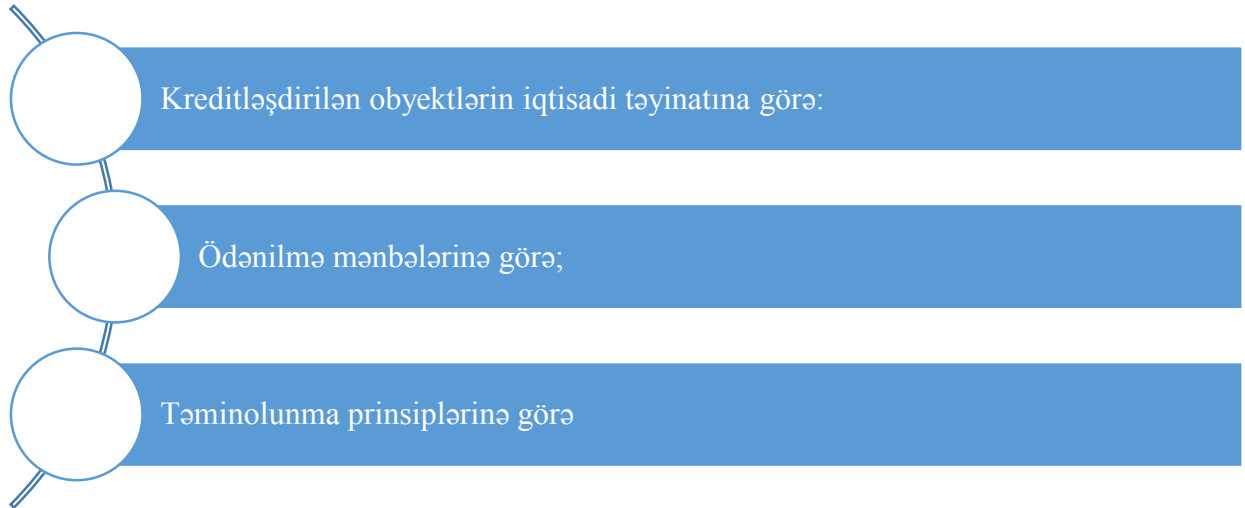
Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq kreditlər içərisində idxal-ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə götürülmüş kreditlər daha böyük həcmə malikdir. Bu tip kreditlər xarici hüquqi şəxslər arasında bağlanılır. Dövlətlərarası və özəl kreditlər isə iki dövlət arasında, eyni zamanda da beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə dövlətlər arasında, hüquqi şəxslərlə dövlətlər arasında, həmçinin də iki hüquqi şəxs arasında da bağlanıla bilər.

Kreditləri müddətinə və ödəmə qaydaları prinsiplərinə görə iki əsas qrupda birləşdirə bilərik. Belə ki, müddətinə görə kreditlər tələb olunanadək kreditlərə və

müddətli kreditlərə bölünür. Müddətinə görə isə kreditlər qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölünür. Qısamüddətli kreditlər 1 il ərzində, orta müddətli kreditlər 1 ildən 3 ilədək müddətdə, uzunmüddətli kreditlər isə 3 ildən yuxarı müddətdə geri qaytarılmanı nəzərdə tutur.

Qısamüddətli kreditlər müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilə bilər. Həmin əlamətlər aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 2: Qısamüddətli kreditlərin təsnifatı

Mənbə: Викулин А.Ю., Антимонопольное регулирование рынка банков-ских услуг. М. 2015 ədəbiyyatlarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Sxem 2-dən də göründüyü kimi qısamüddətli kreditlər üç əsas əlamət üzrə təsnifləşdirilir ki, bunlara da kreditləşən obyektlərin iqtisadi təyinatı, ödənilmə mənbələri və təminolunma prinsipləri aid edilir.

Kreditləşən obyektlərin iqtisadi təyinatına görə aşağıdakı qruplara ayıra bilərik (Викулин А.Ю., 2015, s. 64):

- Əmtəə formasında verilən kreditlər- material qiymətlilərinin satın alınması, eləcə də müvəqqəti zəruri ehtiyacların qismən və yaxud da tam ödənilməsini təmin edən kreditlər;
- Yeni istehsalat proseslərinin yaradılması və yaxud da mövsümi istehsalatların xərclərinin ödənilməsi məqsədilə verilən kreditlər;
- Akkreditivlərin açılması məqsədilə verilən kreditlər;
- Yüklənmiş son məhsulların dəyərinin tam ödənilmədiyi hallarda verilən tədiyyə kreditləri;

- Sərbəst pul vəsaitləri olmadığı təqdirdə, müvəqqəti zəruri ehtiyacların ödənməsini təmin edəcək birdəfəlik kreditlər.

Ödənilmə mənbələrinə görə isə kreditlər qrant vəsaiti hesabına ödənilməli olan və yaxud da borcalanın öz şəxsi vəsaiti hesabına ödəniləcək kreditlərə bölünür.

Təmin olunma prinsiplərinə görə isə kreditlər üç əsas növə bölünür (Викулин А.Ю., 2015, s. 67):

- Birbaşa şəkildə təmin olunan kreditlər;
- Dolaylı vasitələrlə təmin olunan kreditlər;
- Heç bir təminat tələb etməyən kreditlər.

Ödəmə qaydalarına görə isə kreditin formaları birdəfəlik və hissə-hissə ödənilən kreditlərə olmaqla iki əsas qrupa bölünür.

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində kredit pul vəsaitlərinin bir sahədən digər sahəyə axınını təmin etməklə şəxsi kapitalın məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Kreditin digər bir xarakterik xüsusiyyəti isə müəssisələrin mövcud pul vəsaitlərinin təkrar dövriyyəsinin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit elə iqtisadi fəaliyyət növlərinə can atır ki, həmin sahələrdən maksimum mənfəət əldə oluna bilsin. Kredit pul vəsaitlərinin həcminə, pul kütləsinin strukturuna, eləcə də pulun tədavül sürətinə və tədiyyə dövriyyəsinə aktiv təsir göstərir (ГРИНСПЭН А., 2014, с. 89).

Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafının stimullaşdırılmasında, eləcə də təkrar istehsalın həcmının artırılmasında mühim vasitə kimi çıxış edir. Belə ki, müasir iqtisadi şəraitdə kredit vəsaitlərini istehsal prosesinə cəlb etmədən kiçik və orta biznes subyektlərinin fəaliyyətini, eləcə də fermer təsərrüfatlarının inkişafını təmin etmək qeyri-mümkündür.

Kredit müxtəlif əlamətlərə görə müxtəlif formalarda təsnifləşdirilə bilər. Həmin əlamətlər aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmışdır.

Sxem 3-dən də göründüyü kimi, kredit istifadə məqsədinə, təminatına, müddətinə, ödənciliyinə və kreditin verildiyi iqtisadi sektorlara əsasən müxtəlif növlər üzrə təsnifləşdirilir.

İstifadə məqsədinə görə kreditin istehsala və istehlaka açıq olan kreditlərə

bölünür. Zəruri istehlak xərclərinin ödənməsini nəzərdə tutan istehlaka açıq olan kredit onu alan şəxslərin aylıq gəlirləri hesabına geri ödənməsi öhdəliyini təmin edir. İstehsala açıq olan kreditlər isə istehsalın maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə istehsalçı müəssisələr tərəfindən əldə olunan kredit formasıdır.

Sxem 3: Kreditin müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi

Mənbə: Демичев А. Банковский сектор и экономика // Экономист. - 2011. - N 11. - С. 55-60. kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Təminatına görə kreditlər isə təminatlı və təminatsız kreditlərə ayrılır. Təminatlı kreditlər böyük məbləğləri əhatə etməklə hər hansısa bir daşınan və yaxud da daşınmaz əmlakın alınan pul müqabilində girov qoyulması mexanizminə əsaslanır. Təminatsız kreditlərdə isə adından da göründüyü kimi götürülmüş kreditin arxasında təminat kimi heç bir vasitə dayanmır. Məhz bu səbəbdən də biznes kreditləri daha böyük məbləğləri əhatə etdiyinə görə əksər hallarda təminatlı, istehlak kreditləri isə kiçik məbləğləri əhatə etdiyinə görə təminatsız kreditlər hesab olunur (Трехтенберг И.А., 2016, s. 51).

Müddətinə görə kreditlər bölünürlər: ortamüddətli (18 aydan 7 ilə qədər); qısamüddətli (18 aya qədər); uzunmüddətli (7 ildən yuxarı). Təyinatına əsasən: kommersiya kreditləri, aralıq krediti, maliyyə kreditləri. Növünə əsasən bölünürlər: valyuta krediti və əmtəə krediti. Təqdim olunan borcun valyuta növünə əsasən: borcalanın ölkəsinin milli valyutası ilə verilən kredit, kreditor ölkənin valyutası ilə

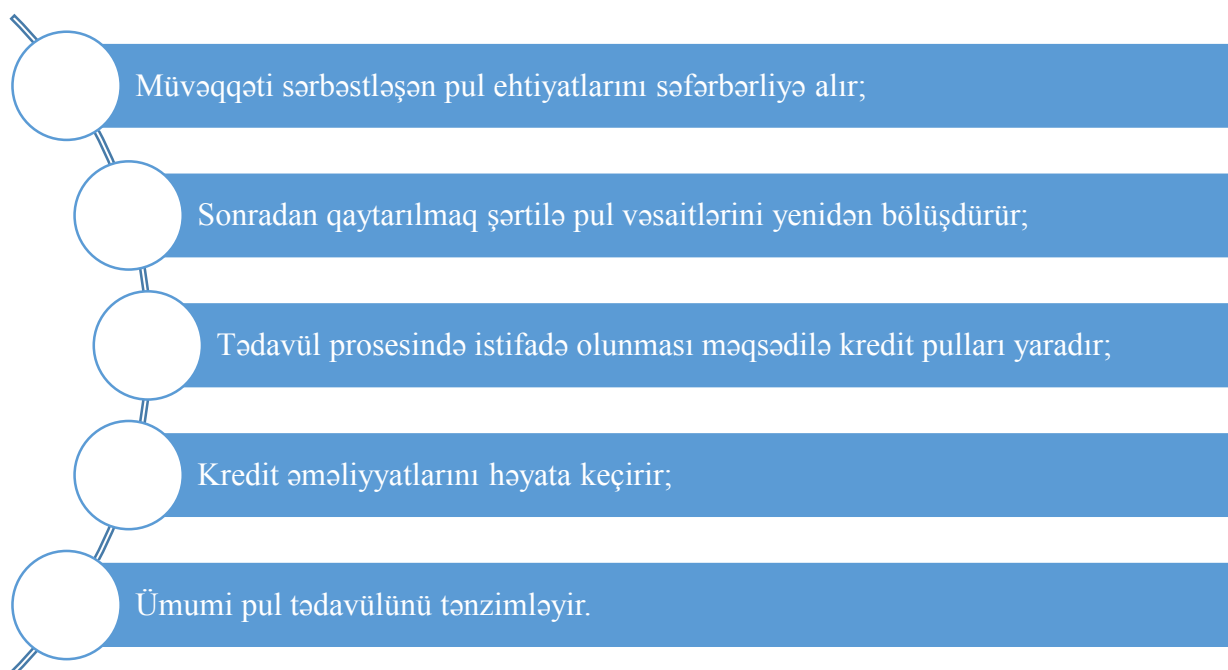
verilən kredit, qeyri-iştirakçı ölkənin valyutası ilə verilən kredit, valyuta sərbəti əsasında formalaşan dünya valyuta vahidləri ilə təqdim edilən kreditlər (*SDR*). Təminatına əsasən: blank kreditləri, təminatlı kredit. Texniki təqdimat formasına əsasən: borc götürənin hesabına köçürülən nağd kreditlər: aksept formasında kreditlər, deposit sertifikatları, borc istiqrazları və s. Kreditor subyektin fərqliliyi baxımından: broker kreditləri, bank kreditləri, ixrac kreditləri, beynəlxalq maliyyə institutlarının dövlətlərarası kreditləri, hökumət kreditləri, qarışıq kreditlər və s.

Kreditə alan subyektin kimliyindən asılı olaraq kredit dövlət və özəl kreditə bölünür. Dövlət krediti o halda yaranır ki, borcalan və yaxud da kreditor qismində dövlətin özü çıxış edir.

1.2. Kreditin funksiyaları və əsas prinsipləri

Kreditin mahiyyətinin izah olunması onun əsas vəzifələrini, funksiya və prinsiplərini araşdırmadan mümkün deyildir. İqtisadi kateqoriya kimi kredit pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etdiyindən, mühim iqtisadi məqsəd və vəzifələri də özündə əks etdirir. Kreditin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi vəzifələrlə dərinlən təhlil oluna bilər. Kreditin əsas vəzifələri aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 4: Kreditin əsas vəzifələri

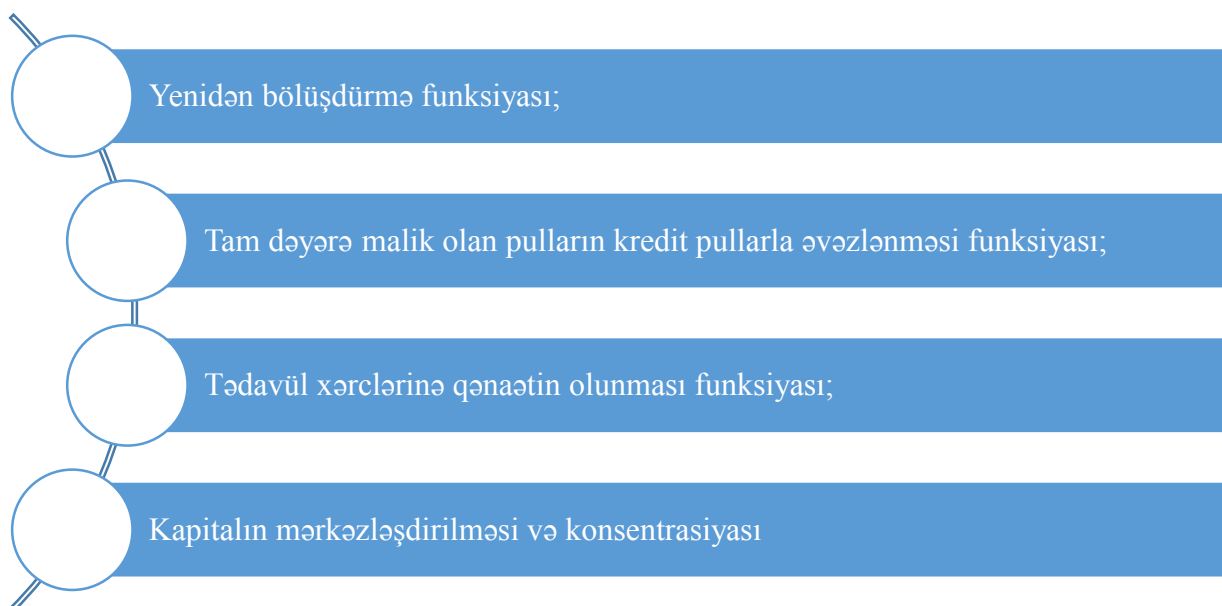

Mənbə: Шаламов Г.А. "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики // Общество и экономика. - 2014. - N 9-10. - С.100- 105. kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 4-dən də göründüyü kimi kreditin əsas vəzifəsi tədavül prosesində istifadəni təmin etmək məqsədilə banknotlar, xəzinə biletləri kimi kredit pulları yaradır, kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsini təmin edir, ümumi pul tədavülünün əsas nizamlayıcısı kimi çıxış edir, pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsini təmin edir və müvəqqəti sərbəstləşən pul ehtiyatlarının səfərbərliyə alınmasını təmin edir.

Kredit yuxarıda göstərilən vəzifələrini öz funksiyaları vasitəsilə icra edir. Kreditin əsas funksiyaları isə müxtəlifdir. Bu funksiyaları aşağıdakı sxem vasitəsilə vermək olar.

Sxem 5: Kreditin funksiyaları

Mənbə: Швецов Ю.Г. Капитал банка: его достаточность и функции / Ю.Г.Швецов, В.Г.Корешков // Деньги и кредит. - 2014. - N 6. - С.34-36.

Sxem 5-dən də göründüyü kimi kredit özündə dörd əsas funksiyayı daşıyır. Kredit özünün yenidən bölüşdürmə funksiyası vasitəsilə kreditorların sərbəst pul vəsaitlərinin başqa iqtisadi fəaliyyət sahəsinə hərəkətini təmin edir. Kredit əməliyyatlarının formasından və strukturundan asılı olmayaraq, istənilən halda dəyərin yenidən bölüşdürülməsi prosesi kredit vasitəsilə təmin olunur. Ümumi-iqtisadi prinsiplərə görə isə kredit vasitəsilə dəyərin hərəkəti milli gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinin əsas təzahür forması kimi meydana gəlir.

Kreditin ikinci əsas funksiyası isə tam dəyərə malik olan pul vəsaitlərinin kredit pullarla əvəzlənməsidir. Müasir iqtisadi sistemlərdə pul vəsaitlərinin bu

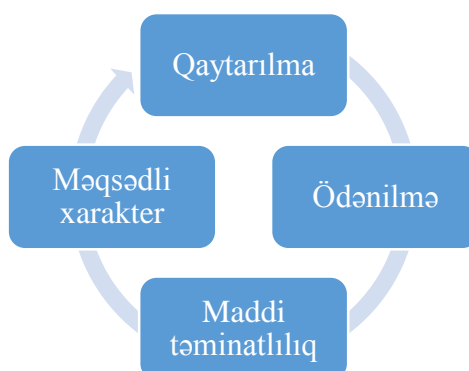
formada əvəzlənməsi üçün iqtisadi şərait mövcuddur. Belə ki, hər hansısa bir mal və yaxud da xidmətlərə görə nağdsız hesablaşmalar vasitəsilə əməliyyatların aparılması tam dəyərə malik olan pulların kredit pullarla əvəzlənməsinə şərait yaratmış olur (Carolyn Warren, 2019, p. 59).

Tam dəyərə malik pul vəsaitlərinin kredit pullarla əvəzlənməsi funksiyası kreditin üçüncü funksiyası olan tədavül xərclərinə qənaət olunmasını formalaşdırır. Deməli onda pulların bir formadan digər formaya çevrilməsi tədavül prosesi nəticəsində yaranan xərclərin ixtisar olunmasına səbəb olur.

Müasir iqtisadi şəraitdə həqiqi pullar (tam dəyərə malik) kimi qızıl sikkələr yox, kredit pullar çıxış edir. Metalizm dövründə formalaşmış qızıl sikkələrin kredit pullarla əvəzlənməsi tədavüldə banknotların yaranmasına şərait yaratmışdır. Lakin xüsusilə vurğulamalıyıq ki, qızıl sikkələrin kağız pullarla əvəzlənməsi (qızılın tam demonetaziyası) və eləcə də kredit pulların öz qızıl dəyərini tamamilə və yaxud da qismən itirməsi kreditin bu funksiyasının qüvvədən düşməsinə səbəb olmadı. Əksinə, kredit əməliyyatlarının sürətlə tərəqqisi, eləcə də kreditin əmtəə təsərrüfatının inkişafında hakim mövqeyə çevrilməsi ictimai kapitalın sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir (Dave Ramsey, 2019, p. 29).

Tədavül xərclərinin azaldılması və yaxud da minimum səviyyəyə çatdırılması ictimai kapitalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Çünki belə olan vəziyyətdə kapitalın məhsuldar fəaliyyət vaxtı artır. Kreditin ən mühim funksiyalarından biri hesab olunan kapitalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi funksiyası kredit əməliyyatları vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesini daha da sürətləndirir.

Sxem 6: Kreditin prinsipləri

Mənbə: Michael Steven. Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 2017

Yuxarıda qeyd olunan funksiyalar və vəzifələr kreditin prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Kredit müxtəlif prinsiplərə əsaslanaraq öz fəaliyyəti təmin edir. Kreditin həmin prinsipləri aşağıdakı sxemdə ətraflı verilmişdir.

Sxem 6-dan da göründüyü kimi kredit öz fəaliyyətində dörd əsas prinsipə əsaslanır. İndi isə iqtisadi ədəbiyyatlar bu dörd prinsipin mahiyyəti ilə bağlı verilmiş ifadələrə nəzər yetirək:

Prinsip 1. Qaytarılma. Bu prinsip alınmış kreditlər müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş bütün öhdəliklərin tam şəkildə ödənməsi ilə qaytarılmalı olduğunu göstərir.

Prinsip 2. Ödənilmə. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kredit üzrə faizlər ilk növbədə ödənilməli, daha sonra isə kredit müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulmuş əsas borcların geri ödənməsi təmin olunmalıdır.

Prinsip 3. Maddi təminatlılıq. Kreditin təminatlı olması dedikdə, həmin kreditin ödənilməsi üçün verilmiş zəmanətlər, qoyulmuş girovlar başa düşülür. Başqa sözlə desək, borcalanın maddi vəziyyəti nəzərə alınmaqla, ona ödəyə biləcəyi miqdarda kreditin verilməsi prosesi başa düşülür.

Prinsip 4. Məqsədli xarakter. Bu prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir kredit təyinatına uyğun verilməli, istənilən şəxsə və yaxud da krediti ödəmək imkanı olmayan şəxslərə verilməsinin qarşısının alınmasıdır. Eyni zamanda da bu prinsip iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun olaraq tətbiq olunmaqdadır.

1.3. Əhalinin kreditləşməsinin iqtisadiyyatda rolu və kreditin sərhədləri

Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır (Панова Г.С.,2018, с. 107). Belə ki, əhalinin zəruri istehlak məhsulları ilə təmin olunması məqsədilə aldıkları kreditlər digər sahibkarları da stimullaşdırır. Məsələn, əhalinin hər hansısa bir təbəqəsinin mebel avadanlıqlarına zəruri tələbatı var, lakin həmin məhsulu almaq üçün tələb olunan pul vəsaitlərinə sahib deyil. Belə olan halda həmin şəxs ona lazım olan əmtəni almaq üçün banka müraciət edərək kredit götürür. Bank isə öz növbəsində həmin krediti ya pul formasında, ya da əmtəə formasında təqdim edir. Hər iki halda əhali kreditləşir

və ona lazım olan əmtəəni realizə edir. Nəticədə mebel istehsalçısının istehsal etdiyi məhsul asanlıqla realizə olunur və sahibkar mənfəət əldə edir. Sahibkar əldə etdiyi mənfəətlə öz fəaliyyətini inkişaf etdirə və onu şaxələndirə bilər. Belə olan hallarda isə istehsalın yeni formalarının yaranması üçün də real şərait formalaşmış olur. Deməli onda əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin kreditləşməsi son nəticədə iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini vermiş olur.

Kreditin əsas formalarından biri sayılan kommertiya kreditləri iqtisadi inkişafa sürətli təsir göstərmək potensialına malikdir. Belə ki, kommertiya kreditlərinin həyata keçirilməsində başlıca məqsəd əmtəələrin asanlıqla realizə olunma sürətini artırmaqdır. Sahibkarlar arasında həyata keçirilən kommertiya krediti veksel şəklində bağlanmaqla əmtəənin asanlıqla satışını təmin etmiş olur (Гринспэн А., 2014, с. 109).

Kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını da zəruri edir. Belə ki, kredit borcalan və borcverən arasında münasibətləri tənzimləməklə, pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini sürətləndirir. Belə olan halda isə borcalan götürdüyü kreditdən elə istifadə etməlidir ki, həmin borc kapitalı ona daha çox mənfəət qazandırsın. Çünki qazanılmış mənfəətin borcalanla kreditor arasında bölüşdürülür. Başqa sözlə desək, borcalan kreditə götürdüyü vəsaitdən elə istifadə etməlidir ki, əldə etdiyi mənfəətlə götürdüyü kreditlə üzrə faizləri də ödəyə bilsin və öz şəxsi mənfəətini də formalaşdırmaq iqtidarında olsun.

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin

düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Kredit sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi hər şeydən əvvəl onu geri almaq prosesinin sadələşdirilməsi baxımından da mühim əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələb olunan həcmdən az miqdarda kreditin ayrılması borcalanın sürətli inkişafına əngəl yarada bilər və son nəticədə kreditin ödənilməsində müəyyən problemlər yaranabilir. Eyni zamanda da tələb olunan həcmdən artıq vəsaitin kredit şəklində verilməsi borcalanın faizlə əlavə yüklənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da son nəticədə alınmış kreditlərin geri ödənişlərində müəyyən qədər problemlər yarada bilər. Odur ki, kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması verilmiş kreditlərin borcalan tərəfindən vaxtında ödənməsini də təmin etmiş olur (Панова Г.С., с. 211).

Kapital ehtiyatları yüksək olan ölkələrdə kapitallaşma və istehsal prosesinin sürətləndirilməsi beynəlxalq kreditdə əsas müsbət rol oynayır. Bu, istehsalın davamlılığını təmin edir. Eyni zamanda, beynəlxalq kredit istehsal prosesinin əlaqələri arasında sıx əlaqələr yaradır. Beynəlxalq kredit istehsalın beynəlmilləşməsində, mübadilə prosesinin genişlənməsində, beynəlxalq əmək bölgüsünün həyata keçirilməsində və bununla da vahid dünya bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, beynəlxalq kredit fondları dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı yaranan maliyyə boşluqlarını aradan qaldırır. Buraya dövlət büdcəsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün cəlb edilən xarici kreditlər daxildir. Bu kreditlərə ən çox aşağı gəlirli ölkələrdə ehtiyac duyulur. Beynəlxalq kredit həm də tədiyyə balansının kəsirinin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Dövlətin pul-kredit siyasətinə xidmət etməklə yanaşı, beynəlxalq ticarətin normal inkişafına şərait yaradır. Beynəlxalq kredit münasibətləri məhsulların dünya bazarında satışını sürətləndirir. Belə ki, müasir şəraitdə əksər idxal və ixrac əməliyyatları kredit münasibətləri əsasında həyata keçirilir. Beynəlxalq kreditin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi təsirləri də var. Bu baxımdan iqtisadiyyatda dərin disproporsiyaların yaranmasına gətirib çıxardığını göstərmək olar. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının daha güclü sektorları, yəni imkanları və gəlirləri yüksək olanlar beynəlxalq kreditlə güclənir, digər sektorlar geri qalır. Məsələn, bu gün ölkəmizin

neft sektoruna kredit verilir. Bunun əsas səbəbi dünya bazarında daha çox gəlir, daha az risk və neft məhsullarına tələbatın artmasıdır. İqtisadiyyatın zəif sektorlarının beynəlxalq kredit bazarına çıxması da mümkün deyil. Bunun qarşısını almaq üçün beynəlxalq kredit xətlərinin saxlanması çox vacibdir. Beynəlxalq kredit limitləri ölkənin xarici borcuna olan borcun məbləğindən, kredit müddətindən, faiz dərəcəsindən və s. asılıdır. Bu obyektiv sərhədin pozulması ölkədə xarici borcun dərin böhranına gətirib çıxarır (Чечеткина Т., 2012, s. 91).

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, belə ölkələrdə əhaliyə verilən kreditlər içərisində ən yüksək payı istehlak və ipoteka kreditləri təşkil edir. Qeyd olunan iki kredit növündən isə istehlak kreditləri daha səmərəli kredit növü hesab olunur. İstehlak kreditləri vasitəsilə banklar daha asanlıqla gəlir əldə edirlər. Çünki bu növ kreditlərin həcmi kiçik olduğundan həmin kreditlərin geri ödənilmə prosesində də çətinliklər yaşanmır və bank daha asanlıqla mənfəət əldə etmiş olur. Bu səbəbdən də bankların əksəriyyəti istehlak kreditlərini verməkdə maraqlıdırlar.

Əhalinin kreditləşməsi prosesi özü ilə mənfəət gətirdiyi qədər də risk də gətirir. Əhalinin kreditləşməsi prosesində yaranan hər bir risk müxtəlif təsirlər əsasında yaranır. Həmin təsirlərə aşağıdakıları misal çəkə bilərik:

1. Gözlənilmədən baş verə biləcək təbii fəlakətlər. Məsələn, sahibkar öz biznesini inkişaf etdirmək baxımından biznes krediti götürmüş, lakin onun biznesinin yerləşdiyi ərazidə zəlzələ, daşqın və digər bu kimi təbii fəlakətlər baş vermiş və bunun nəticəsində sahibkar bütün əmlakını itirmişdir. Belə olan halda həmin sahibkara verilmiş kredit də risk altındadır.
2. Borcalan müəssisənin istehsal etdiyi məhsula tələbatın azalması. Belə olan halda həmin müəssisə istehsal etdiyi məhsulu tam həcmdə realizə edə bilməyəcək və nəticədə rentabellilik çox aşağı düşərək alınmış kreditin ödənilməsində ciddi problemlər yaradacaqdır.
3. Borcalan müəssisənin müəyyən müddətdən sonra bazarda rəqabət mübarizəsindən kənar qalması.
4. İqtisadi proseslərin borcalan müəssisənin fəaliyyətinə neqativ təsirləri.

5. Borcalan müəssisələrin maliyyə siyasətində baş vermiş səhvlər.

Qeyd olunan bu amillər kreditləri risk altına alan əsas amillər hesab olunur. Bu səbəbdən də sahibkarlara təqdim olunan kreditlər, eləcə də bu kreditlərin sərhədləri əhatəli şəkildə araşdırılmalı, baş verə biləcək bütün risklər təhlil olunmalı, biznes subyektinin yerləşdiyi coğrafi ərazinin seysmoloji vəziyyəti təhlil olunmalı, eləcə də müəssisənin son 10 il ərzində maliyyə vəziyyəti araşdırılmalı, vergi ödəyicisi kimi ödədiyi vergilərin həcmi təhlil olunmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin təhlili

Bank sistemi Azərbaycanda maliyyə sisteminin ən vacib elementlərindən biridir. Günümüzdə banklar aktivlərin və sahib olduğu kapitalın miqdarına, habelə onun göstərdiyi təsir dairəsinə görə başqa maliyyə vasitələrindən fərqlənir. Azərbaycanda hal-hazırda 26 bank fəaliyyət göstərməkdədir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Maliyyə bazarlarının iştirakçıları haqqında ümumi məlumat

	31.12.2019	31.12.2020	31.12.2021
Bankların sayı	30	26	26
Dövlət bankları	2	2	2
Özəl banklar	28	24	24
Xarici kapitallı banklar	14	12	12
<i>nizamnamə kapitalının 50%-dən 100%-ə qədərini təşkil edən</i>	7	7	7
<i>nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən</i>	7	5	5
İlin əvvəlindən lisenziya alan bankların sayı	0	0	0
İlin əvvəlindən lisenziyası ləğv edilmiş bankların sayı	0	4	0
Bankların filiallarının sayı	509	455	479
Bankların şöbələrinin sayı	133	109	97
Bankların ATM-lərin sayı	2647	2715	2907
Bank işçilərinin say	19460	18708	20329

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c.pdf>

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi, 2019-cu ildə ölkədə 30 bank fəaliyyət göstərsə də, 2021-ci ildə onların sayı 26 olmuşdur. Bu bankların 2-i dövlət, 24-ü özəl banklardır. Ölkədə xarici kapitallı bankların sayı isə 12-dir. Ölkədə 7 bankın nizamnamə kapitalının 50%-dən 100%-nə qədərini xarici kapital təşkil edir.

Bankların sahib olduqları öhdəliklərin icrası aspektindən və təminatı üçün sahib olduğu nizamnamə kapitalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki nizamnamə

kapitalı təşkilatın vəzifələrinin icrası və funksiyalarının reallaşması üçün zəruri olan vəsaitlərin formalaşmasında əsas mənbələrdən biridir. Başqa sözlə, nizamnamə kapitalı gələcək dövrdə gəlir qazanmaq niyyətində olan təşkilatın həyata keçirmiş olduğu fəaliyyətlərin ilkin mənbəyidir. Azərbaycanda bankların nizamnamə kapitalı Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilmişdir və bu məbləğin minimum həddi 50 milyon manatdır.

Şəkil 1: Azərbaycanda bankların nizamnamə kapitalına görə reytingi (12.03.2021)

<i>No</i>	<i>Bankın adı</i>	<i>Səhm kapitalı, ₼</i>
1	"Azərbaycan Beynəlxalq Bankı" ASC	1,241,287,248
2	"Yelo Bank" ASC	378,000,000
3	ASC "Xalq" Bankı	364,772,544
4	"Paşa Bank" ASC	354,511,800
5	"Bank VTB (Azərbaycan)" ASC	315,815,000
6	"Accessbank" QSC	258,718,023
7	"Kapital Bank" ASC	245,850,000
8	"Premium Bank" ASC	154,601,370
9	"Expressbank" ASC	137,256,651
10	"Unibank Kommersiya Bankı" ASC	125,686,356
11	"Muğanbank" ASC	102,500,000
12	"Rabitəbank" ASC	101,300,077
13	"Naxçıvanbank" ASC	77,250,000
14	"Bank Respublika" ASC	73,461,089
15	"AFB Bank" ASC	70,393,455
16	"Turan Bank" ASC	70,004,318
17	Bank "BTB" ASC	66,450,000
18	"Günay Bank" ASC	64,910,093
19	"Azərbaycan Sənaye Bankı" ASC	60,000,000
20	"Yapi Kredi Bank Azərbaycan" QSC	55,380,704
21	"Bank Of Baku" ASC	52,870,000
22	"Azər-Türk Bank" ASC	50,000,000
23	"Ziraat Bank Azərbaycan" ASC	50,000,000
24	"Bank Avrasiya" ASC	50,000,000

Mənbə: <https://banker.az/az%C9%99rbaycanda-%C9%99n-boyuk-s%C9%99hm-kapitalina-sahib-olan-banklar-aciqlandi/>

Azərbaycanda fəaliyyətdə olan bankların 12 mart 2021-ci il tarixinə səhm/nizamnamə kapitalına əsasən reytingi Cədvəl 2-də verilmişdir. Bu cədvələ əsasən, Azərbaycanda ən böyük nizamnamə kapitalına sahib olan bank dövlətə aid olan "Azərbaycan Beynəlxalq Bankı" ASC-dir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankının sahib olduğu nizamnamə kapitalının miqdarı 1 milyard 241.29 milyon manat təşkil edir. Bu siyahıda ikinci yeri "Yelo Bank" ASC tutur. Onun nizamnamə kapitalı 378

milyon manatdır. Verilən cədvəldə üçüncü yeri “Xalq” bankı tutur. Onun sahib olduğu nizamnamə kapitalının ümumi həcmi 364.77 milyon manatdan ibarətdir. Nizamnamə kapitalının həcminə görə ən sonuncu üç yerləri isə “Azər-Türk Bank” ASC, “Ziraat Bank Azərbaycan” ASC, “Bank Avrasiya” ASC 50 milyon manat təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda ölkə ərazisində 26 bank olduğu qeyd edildiyi halda siyahıda 24 bank verilmişdir. Bunun əsas səbəbi, iki bankın, yəni Bank Melli İran ilə Pakistan Milli Bankının ölkəmizdə filial olaraq fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinə nəzər salmaq üçün əvvəlcə onların kredit siyasətini öyrənək. Kommertiya banklarının kredit siyasəti bu bankların müştərilərə kreditlərin verilməsi ilə bağlı apardığı fəaliyyətləri əhatə edir və müəyyən amilləri, sənədləri və prosesləri özündə cəmləşdirir. Kredit siyasəti bu bankların apardıqları kredit fəaliyyətinin əsas hədəflərini və prioritetini, onların reallaşdırma vasitəsini və ya metodunu, habelə kredit prosesinin necə təşkil olunacağını, yəni qaydaları təyin edir.

Cədvəl 2: Bank sektorunun icmal balansı (mln. manatla)

Aktivlər	31.12.2018	31.12.2019	31.12.2020	31.12.2021
1. Nağd vəsaitlər	1,363.8	1,531.5	1,532.2	1,803.2
2. Mərkəzi Bankda müxbir hesablar	2,332.6	2,600.7	3,071.0	7,213.9
3. Nostro hesablar (başqa banklardakı müxbir hesablar)	1,958.6	3,266.7	3,493.9	4,605.7
4. Banklar da daxil olmaqla, maliyyə institutlarındakı depozitlər	6,484.8	5,538.2	4,155.7	1,879.3
5. Qiymətli kağızlar	3,586.5	3,261.3	4,335.0	4,890.1
6. Banklar da daxil olmaqla, maliyyə institutlarına kreditlər	257.6	304.8	259.7	323.5
6.1. Xalis kreditlər	235.2	287.7	244.7	302.7
7. Müştərilərə verilən kreditlər	12,628.3	14,900.9	14,157.0	16,659.1
7.1. Kreditlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün məqsədli ehtiyat	1,479.0	1,449.7	1,136.6	1,145.8
7.2. Xalis kreditlər	11,149.3	13,451.2	13,020.3	15,513.3
8. Əsas vəsaitlər	953.3	987.4	741.4	774.8
9. Qeyri-maddi aktivlər	145.6	167.8	146.4	154.9
10. Digər aktivlər (məqsədli ehtiyatlar çıxılmaqla)	1,292.7	1,630.3	1,314.7	1,324.3
Cəmi aktivlər	29,502.4	32,722.8	32,055.3	38,462.2

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/ba7e1c97a1349e44adf9a5e12.pdf>;

Kommersiya banklarının öz prioritetlərini icra etməsi üçün onların sahib olduğu aktivlərə və bu aktivlərin tərkibinə nəzər salmaq (Cədvəl 2).

Verilən Cədvəl 2 göstərir ki, ölkəmizdə bankların sahib olduğu aktivlərin cəmi dəyəri 2018-ci ilin sonunda 29,502.4 mln. manat olduğu halda, 2021-ci ildə 38,462.2 mln. manat təşkil etmişdir. Müştərilərə verilən kreditlər 2018-ci ildə 12,628.3 mln. manat, 2019-cu ildə 14,900.9 mln. manat, 2020-ci ildə 14,157.0 mln. manat, 2021-ci ildə 16,659.1 mln. manat olmuşdur. Banklar tərəfindən ayrılmış xalis kreditlərin həcmi 2018-ci ildə 11,149.3 mln. manat, 2019-cu ildə 13,451.2 mln. manat, 2020-ci ildə 13,020.3 mln. manat, 2021-ci ildə isə 15,513.3 mln. manat təşkil etmişdir. Yəni, xalis kreditlərin həcmi verilən dövrdə 11,149.3 mln. manatdan 15,513.3 mln. manata yüksəlmişdir.

Bildiyimiz kimi, bütün banklar səy göstərir ki, dövriyyəsində olan və istifadə etdiyi vəsaitinin həcmi çox olsun. Amma, riskləri də diqqətə alaraq, müəyyən qədər sahib olduğu kapitalın bir hissəsini ehtiyat olaraq ayırır. Bankların ayırmalı olduğu ehtiyatın həcmi üzrə Mərkəzi Bankın müəyyən göstəriş və normalar mövcuddur. Buna baxmayaraq, banklar bəzən dövriyyəyə daha çox vəsait buraxmaq üçün ayırmalı olduqları ehtiyatların həcmi bir qədər azaldırlar, yəni ehtiyatların ayrılmasından yayınırlar.

Amma bu qeyd edilən xüsusi ehtiyatların bankın apardığı fəaliyyət zamanı yarana biləcək zərərlərin ödənməsi məqsədi daşdığı üçün çox əhəmiyyətli bir maddədir. Başqa sözlə, bankın aktivləri ilə bağlı müəyyən bir gecikmə, ya da geri qayıtmama riski yaranarsa, onda həmin ehtiyatlar bankın qarşılaşdığı zərəri ödəmək üçün həmin rezervləri istifadə edə bilər. Azərbaycanda bankların kreditlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ayırdığı məqsədli ehtiyatın məbləğinin illər üzrə dəyişdiyi görülməkdədir. Belə ki, bankların verdiyi kreditlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün məqsədli ehtiyatın məbləği 2018-ci ildə 1,479.0 mln. manat olmuşdur. Bu məbləğ 2021-ci ildə bir qədər azalaraq, 1,145.8 mln. manat təşkil etmişdir.

Günümüzdə ölkədə fəaliyyətdə olan kommersiya banklarının əsas gəlirlərindəki mənbənin strukturunda dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, ölkədə xarici

valyuta üzrə kreditləşmə nisbətən məhdudlaşdırılmış və dərəcələrdə dəyişikliklər tətbiq edilmişdir (Şəkil 2).

Şəkil 2: 2019-cu il istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələri

İstehlak kreditinin növü	Sektorun orta faiz dərəcələri (31.12.2019-cu il tarixinə)		
	Milli valyutada	ABŞ dollarında	Digər xarici valyutalarda
Kredit kartı vasitəsilə verilən kreditlər	23%	10%	14%
Məişət avadanlıqlarının alınması ilə bağlı olan kreditlər	23%	11%	-
Yaşayış sahəsinin təmiri ilə bağlı olan kreditlər	21%	13%	-
Avtomobil kreditləri	18%	16%	-
Digər istehlak kreditləri	22%	7%	10%

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/26c7e3decc90200da9ea6c448.pdf>

Şəkil 2-dən əks olunduğu kimi, 2019-cu ildə milli valyutada kredit kartı vasitəsilə verilən kreditlərə tətbiq edilən faizin orta dərəcəsi 23%, ABŞ dolları ilə verildiyi təqdirdə 10%, digər xarici valyutada olduğu halda 14% təşkil etmişdir. Milli valyutada verilən və məişət avadanlıqlarının alınması ilə bağlı olan kreditlərin orta faiz dərəcəsi də 23% olmuşdur. Ancaq bu faiz dərəcəsi ABŞ dolları üçün 11% təşkil etmişdir.

Digər növ istehlak kreditlərinə tətbiq edilən faiz dərəcəsi cuzi də olsa aşağı olmuş və milli valyuta, ABŞ dolları və digər xarici valyutalar üzrə uyğun olaraq 22%, 7% və 10% olaraq tətbiq olunmuşdur. Belə ki, yaşayış sahəsinin təmiri ilə bağlı olan kreditlər milli valyuta ilə əldə edildikdə 21%, ABŞ dolları üçün isə 16% təşkil etmişdir.

Məişət avadanlıqlarının alınması ilə bağlı və yaşayış sahəsinin təmiri ilə bağlı olan kreditlər yalnız milli valyutada və ABŞ dollarında verilmişdir. Digər xarici valyutalarda bu kreditlər verilməmişdir. 2019-cu il üçün verilən bu göstəricilər 2021-ci ildə qismən dəyişmişdir. 2021-ci il üçün tətbiq edilən kredit dərəcələri Şəkil 3-də verilmişdir. İndi isə şəkil 2-ni və şəkil 3 ilə müqayisə edək.

Şəkil 2 ilə Şəkil 3-ü müqayisə etdikdə görürük ki, 2021-ci ildə kredit kartı vasitəsilə verilən milli valyutadakı kreditlərin orta faiz dərəcəsi 23 %-dən 25%-ə

yüksəlmişdir. Bu növ kreditlər əksinə ABŞ dolları ilə əldə edildiyi təqdirdə, tətbiq edilən faiz dərəcəsi 10%-dən 7-ə enmişdir.

Şəkil 3: 2021-ci il istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələri

İstehlak kreditinin növü	Sektorun orta faiz dərəcələri (31.12.2021-ci il tarixinə)		
	Milli valyutada	ABŞ dollarında	Digər xarici valyutalarda
Kredit kartı vasitəsilə verilən kreditlər	25%	7%	-
Məişət avadanlıqlarının alınması ilə bağlı olan kreditlər	21%	-	-
Yaşayış sahəsinin təmiri ilə bağlı olan kreditlər	21%	-	-
Avtomobil kreditləri	17%	-	-
Digər istehlak kreditləri	21%	4%	-

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/a7f46eadf37e0890eb8e6e5ba.pdf>

Avtomobil kreditləri 18%-dən 17%-ə, digər istehlak kreditləri isə 22%-dən 21%-ə enmişdir. 2021-ci ildə isə qeyd edilən kreditlər ABŞ dollarından başqa digər xarici valyutalarda verilməmişdir.

2.2. Pandemiya şəraitində kreditlərin geri ödənməsinin mövcud vəziyyətinin tədqiqi

“Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” ölkə prezidenti 19.03.2020-ci il tarixində 1950 nömrəli Sərəncam qəbul etmişdir. Bu sərəncamın icra edilməsi ilə əlaqədar Nazirlər Kabineti də öz növbəsində müəyyən sənədlər imzalamışdır. Belə ki, Nazirlər Kabineti “Tədbirlər Planı”nın “Karantin rejimi müddətində pandemiya zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına requlyativ təttilin verilməsi” ilə bağlı tədbirlərin icrası daxilində Azərbaycan Mərkəzi Bankı Maliyyə Sabitliyi Şurasının tövsiyələri də diqqətə

alınaraq bəzi qərarları hazırlamışdır. Bu qərar çərçivəsində ölkədə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərdən Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaitləri üzrə əldə edilmiş ipoteka kreditlərinin restrukturizasiyası, dövlətə məxsus olan fondların vəsaitlərinin hesabına əldə edilmiş biznes istiqamətli kreditlərin restrukturizasiyası, habelə sığorta ilə kapital bazarının iştirakçıları hesab edilən subyektlərin qaygısına qalınmasını əks etdirən məsələlərlə bağlı tədbirlər görülmüşdür.

Belə ki, ölkədə qlobal pandemiya nəticəsində neqativ təsirlərə məruz qalmış sahibkarlara dəstəklərin göstərilməsi ilə bağlı İqtisadiyyat Nazirliyinin təyin etmiş olduğu iqtisadiyyat üzrə pandemiya zərbə almış sahələrdə işlər görən özəl biznesə məxsus subyektlərə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin götürdüyü kreditlərlə bağlı qərar verilmişdir. Bu qərara əsasən, kredit qurumlarının 01.03.2020-ci il tarixində keyfiyyət qiymətləndirilməsi üzrə qənaətbəxş hesab edilən və kredit faizlərinin dərəcələri dövlət fondu ilə subsidiyalaşdırılacağı planlaşdırılan kreditlərin restrukturizasiyasına şərait yaradılacaqdır. Sahibkarların banklara verdiyi müraciətlər, həmçinin də qarşılıqlı razılaşmaya uyğun olaraq bu kreditlərlə bağlı müddət artırıla biləcəkdir. Qeyd edilən şəraitdə borcalanın sahib olduğu maliyyə vəziyyəti, o cümlədən də kreditin restrukturizasiya edilməsi ilə bağlı tədbirlərdən asılı olmadan kreditin keyfiyyəti 30.09.2020-ci il tarixinə qədər pisləşməmişdir (<https://uploads.cbar.az/press-releases/4abaa71e03055090a17e75d89.pdf>).

Bundan başqa, 01.03.2020-ci il tarixinə qədər sahib olduğu keyfiyyət göstəricisi qənaətbəxş hesab edilən, habelə Dövlət fondlarının ayırmış olduğu vəsaitlərdən istifadə edən biznes təyinatına sahib kreditlərin restrukturizasiya imkanlarının formalaşması nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbir daxilində Sahibkarlığın İnkişafı Fondundan ayrılmış maliyyə resursları hesabına 1 mlrd. manat məbləğində biznes kreditləri verilmiş və bu sahədə fəaliyyət göstərən 10 minə qədər iş adamının güzəştlərdən faydalanması imkanı yaradılmışdır.

Pandemiya dövründə fiziki şəxslərin əldə etdiyi kreditlərlə bağlı yardımlar da təqdim edilmişdir. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan fiziki şəxslərin dəstəklənməsi üçün Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət

Fondundan ayrılan vəsaitlər üzrə verilən ipoteka kreditlərinin restrukturizasiyası firsəti də yaranmışdır. Qəbul edilən bu tədbirlər daxilində 1.1 mlrd. AZN məbləğində olan ipoteka krediti üçün 23 mindən çox borc almış fiziki şəxslərin faydalanması ilə bağlı şərait yaradılmışdır. Kreditlər əsasən borc almış fiziki şəxslərin müraciətinə uyğun olaraq restrukturizasiya edilmişdir. 01.03.2020-ci il tarixinə qədər götürülmüş, həmçinin keyfiyyəti qənaətbəxş hesab edilən kreditlərin də restrukturizasiyasının 30.09.2020-ci il tarixinə qədər icra edildiyi təqdirdə müəyyən güzəştlər verilmiş və bu kreditlərin keyfiyyəti pisləşməmişdir.

Qeyd edilənlərə paralel olaraq, bankların sahib olduğu vəsaitlərin hesabına verilmiş ipoteka kreditləşməsi məbləğini daha da stimullaşdırmaq üçün bu sahədə olan kreditlərlə bağlı risk dərəcələrində azalma olmuşdur. Başqa sözlə, onlar 100%-dən 50%-ə qədər azaldılmışdır.

Ölkədə aparılan tədbirlər daxilində, biznes ilə istehlak təyinatlı əldə edilmiş kreditlərin həm əsas, həm də faiz borcu üzrə gecikdirilməsi baş verdiyi halda, 30.09.2020-ci il tarixinə qədər borc götürmüş şəxsdən cərimə faizi alınmaması krediti verən qurumlara tövsiyyə edilmişdir. Bu hallar tam ya da qismən gecikmələr baş verdikdə icra edilə bilər. Tanınan güzəştlərdən digəri də dəbbə pulu ilə, habelə bankın tuta biləcəyi digər ödənişlərlə bağlı olmuşdur. Kredit təşkilatlarına tövsiyyə edilmiş bu kimi halların icrası zamanı borc almış fiziki şəxslərin kredit tarixçəsinin pisləşməməsi üzrə də tövsiyələr verilmişdir. Qeyd edilmiş dövrdə kredit təşkilatlarının vermiş olduğu əsas borc ilə bağlı faizlərin hesablanması davam etmişdir. Başqa sözlə, borc almış şəxslər tərəfindən kredit təşkilatlarına ödəmələr təmin edilmişdir.

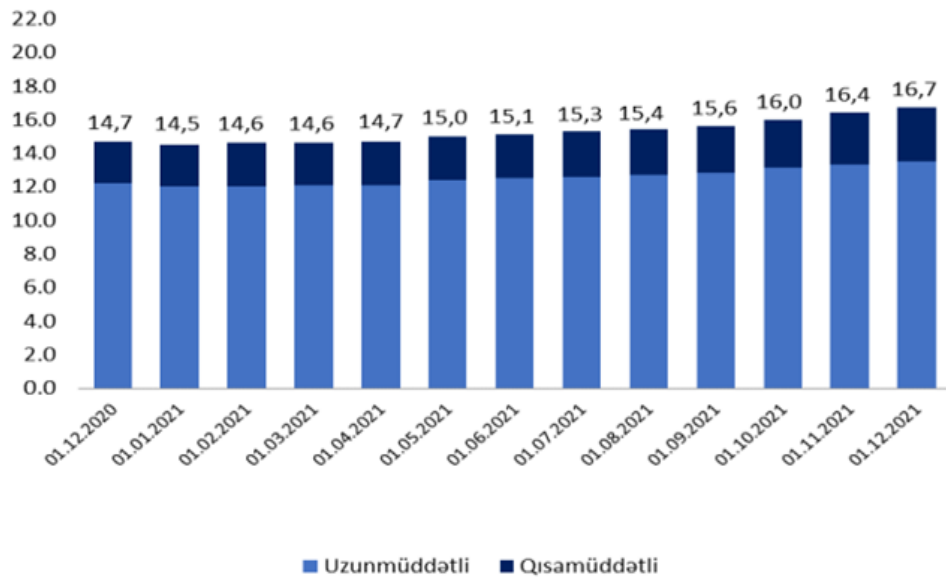
Ölkədə müəyyən iqtisadi sahələrdə tələb edilən maliyyə resurslarını təmin etmək məqsədilə, onların kredit resurslarına çıxışının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər də görülmüşdür. Bu məqsədlə xüsusilə, tibbi ləvazimatlarla, tibbi avadanlıqların istehsalı ilə məşğul olan şəxslərə verilmiş kreditlərin risk dərəcəsi 100%-dən 20%-ə kimi azaldılmışdır. Bu kimi addımlar qeyd edilən sahəyə bankların ucuz, habelə daha aşağı kapital sərf edərək kredit ayırmağına imkan yaratmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında aktivliyin aşağı düşməsi, biznes təsərrüfatlarının və ya

ev təsərrüfatlarının əldə etdiyi gəlirlərin nisbətən azalması iqtisadiyyatda ödəniş xidmətlərindən istifadə sahəsində də mənfi təsir yaratmışdır. Bu kimi halları nəzərə alaraq, ölkədə nağdsız ödənişlərlə bağlı xidmətlərin stimullaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər görülmüş, xərclərin aşağı salınmasına çalışılmışdır. Buna nail olmaq üçün 30.09.2020-ci il tarixinə qədər bankların bir-biri ilə apardığı ödəniş sahəsində banklardan tutulmuş xidmət haqlarının 50 faizə kimi aşağı düşməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, bankların müştərilərinə verdiyi ödənişli xidmətlərlə bağlı tariflər uyğun qaydada azaldılmışdır, həmçinin sahibkarların sahib olduğu ödəniş kartlarının qəbul edilməsi ilə bağlı tariflər 50%-ə kimi endirilmişdir.

Bildiyimiz kimi, kreditləşmə prosesi kommersiya banklarının keyfiyyətli və daha çox gəlirli kredit portfelinə sahib olması üçün aparmalı olduğu ciddi işlərdən biridir. Onların dəqiq təşkil etdiyi kreditləşmə prosesi bankın qarşılaşacağı kredit risklərini minimum səviyyəyə salmağa imkan verməkdədir. Digər tərəfdən bankların apardığı fəaliyyətlərdə bütün mövcud risklər əsasən bir-biri ilə qarşılıqlı və sıx təsirdədir. Bununla belə, baş verə biləcək kredit riski araşdırılmalı və qarşısı alınmalıdır. Çünki bankların fəaliyyətində digər risklərin yaranmasına şərait yaradn, yəni baza rolunu oynayan bir risk növüdür. Ona görə də kommersiya banklarının sağlam fəaliyyətdə olması üçün onların birbaşa olaraq kredit prosesini optimal şəkildə təşkil etməsi lazımdır.

Şəkil 4: İqtisadiyyata kredit qoyuluşları, milyard manat

Mənbə: Sosial, iqtisadi inkişaf, Statistika Komitəsi, Xüsusi buraxılış, Yanvar-dekabr, Bakı-2021, s. 82.

Amma baş vermiş pandemiya dövründə bu mümkün olmamışdır. Azərbaycan Mərkəzi Bankının verdiyi məlumatlarına əsasən, ölkədə 01.12.2021-ci il tarixinə bankların və digər kredit təşkilatlarının sahib olduğu kredit portfelinin həcmi milli valyuta ilə ekvivalent hesablandıqda 16700,6 milyon AZN təşkil etmişdir (Şəkil 4).

Ötən dövr ərzində ev təsərrüfatlarına ayrılan kredit məbləği illər üzrə artım göstərmişdir. Belə ki, cəmi kredit qoyuluşlarının həcmi 2021-ci ildə 8320,5 mln. manat olmuşdur (Cədvəl 3)

Cədvəl 3: Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, mln. manat

	2017	2018	2019	2020	2021
Cəmi kredit qoyuluşu	4365.9	5129.6	6742.6	6477.0	8320.5
O cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar					
Cəmi kredit qoyuluşu	517.1	498.9	631.1	847.0	1482.7
Qısamüddətli kredit qoyuluşu	30.4	31.8	48.5	66.1	122.4
Uzunmüddətli kredit qoyuluşu	486.8	467.1	582.7	781.0	1360.3

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/2737fbd4db960ce79240cdc07.pdf>

Ev təsərrüfatlarına ayrılan cəmi kredit məbləğinin sahibkarlıq fəaliyyətinə yönələn hissəsi 2017-ci ildə 517, 1 mln manat olduğu halda, 2021-ci ildə artaraq 1482.7 mln. manata çatmışdır. Ev təsərrüfatlarına verilən qısamüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi 2017-ci ildə 30.4 mln manat, 2019-cu ildə 48,5 mln. manat, 2021-ci ildə isə 122.4 mln. manat olmuşdur. Uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi daha çox olub, 2021-ci ildə 1360.3 milyon manat təşkil etmişdir.

2021-ci ildə bankların kredit qoyuluşlarının strukturuna nəzər saldıqda görülür ki, 2 milyard 548 milyon manatı, yəni bütün kreditlərin 16,3%-i əsasən ticarət və xidmət sahələrinin payına düşür. 743,9 milyon manatı, yəni 4,8%-i energetika sahəsinin, mədən sənayesinin və elektrik enerjisinin, qaz, buxar və su təsərrüfatının, 570,4 milyon manatı, yəni 3,7%-i kənd və meşə təsərrüfatının, balıqçılıq sahəsinin üzərinə düşür. 808,9 milyon manatı, yəni 5,2%-i tikinti və daşınmaz əmlakın, 871,9 milyon manatı, yəni 5,6%-i sənaye və istehsal sahəsinin, 748,5 milyon manatı, yəni 4,8%-i isə nəqliyyat və rabitə sahəsinin üzərindədir. 7 milyard 691,7 milyon manatı, yəni 49,3%-i isə ev təsərrüfatlarının payına

düşmüşdür. Geridə alan məbləğin isə digər sektorlar arasında bölüşdürüldüyü görülür (<http://interfax.az/view/845637/az>).

İndi isə ölkədə ödəmə vaxtını keçirən kreditlərin ümumi dəyərinə nəzər salaq. Belə ki, bu növ kreditlərin ümumi kredit portfelində çəkisi 4,7 faizə bərabər olmuşdur (Statistika Komitəsi, 2021:9).

Cədvəl 4: 2021-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri

Göstəricinin adı	2021-ci ildə, faktiki	2021-ci il 2020-ci ilə nisbətən, faizlə	2020-ci il 2019-cu ilə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları, 2021-ci il 01 dekabr vəziyyətinə, milyon manat	16 700,6	113,8	97,1
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	786,3	85,2	65,4
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2021-ci il 01 dekabr vəziyyətinə, milyon manat	9 051,7	114,5	91,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, vaxtı keçmiş kreditlər 2021-ci ildə 786,3 milyon manat təşkil etmişdir. 2021-ci il göstərilən bu məbləğ 2020-ci ilə nisbətən 85,2 faiz təşkil etmişdir. Əhalinin banklardakı əmanətləri isə 01 dekabr 2021-ci il tarixində 9 051,7 milyon manat olmuşdur. Bankların kredit portfeli və vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi müxtəlif olmuşdur. Məsələn, Rabitəbankda 2019-cu ildə kredit portfeli 376,938 min manat olmuşdur. Vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi isə 26,973 min manat olmuşdur. 12/31/2020 tarixində vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 24,106 min manat, kredit portfeli 423,332 min manat olmuşdur. Vaxtı keçmiş kreditlərin kredit portfelinə nisbəti 2019-cu ildə 7,16%, 2020-ci ildə 5,69% təşkil etmişdir (<https://www.rabitabank.com/>).

Regionlara görə vaxtı keçmiş kreditlərin miqdarı da dəyişir. Belə ki, bu cür kreditlərin həcminə görə ilk sırada Bakı şəhəri durur. Daha sonra Sumqayıt və Gəncə şəhərlərini göstərmək olar (<https://banker.az>).

Əvvəlcədən qeyd etdiyimiz kimi, pandemiya ilə əlaqədar ölkədə aparılan tədbirlər daxilində və tətbiq edilən karantin müddətində bankların pandemiyanın mənfi təsirlərinə məruz qalmış fiziki şəxslərə və sahibkarlara vermiş olduğu kredit

məbləğlərinin restrukturizasiyası prosesi aparılmışdır. 15.09.2020-ci il tarixinə kimi bu istiqamətdə, yəni pandemiya ilə əlaqədar 1.3 mlrd. manat dəyərində restrukturizasiya üzrə müraciətlər olmuşdur. Amma gələn müraciətlərin yalnız 85%-i reallaşdırılmışdır.

Pandemiya başladığı dövrdən etibarən 1,3 milyard manat dəyərində 57 mindən çox kredit restrukturizasiya edilmişdir. Bu haqda Azərbaycan Mərkəzi Bankının “2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında” sənəddə qeyd edilmişdir.

Restrukturizasiyası aparılmış bu kreditlərdə xüsusi payı 87% olmaqla businessahəsi, 9% olmaqla istehlak sahəsi, 4% olmaqla ipoteka kreditləri ilə bağlı ödənişlər təşkil etmişdir.

2021-ci ildə pandemiya ilə bağlı restrukturizasiya olunmuş portfelin qalıq dəyərini həcmi 0,7 milyard manata çatmışdır (<https://banco.az/az/news/>).

2.3. Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası

Azərbaycan Respublikasında kredit təşkilatlarının fəaliyyəti bir neçə hüquqi sənəd əsasında tənzimlənir. Buraya xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsini, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında”, “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununu və “Kredit İttifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununu daxil etmək olar. Bu sıraya eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarını, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının və Mərkəzi Bankın bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ xarakterli aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdarı olduğu beynəlxalq müqavilələri də aid edə bilərik.

Ümumiyyətlə, kredit tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, müəyyən müddət ərzində qaytarmaq şərti ilə verilən, həmçinin əsas nəbləğə faiz/komissiyon haqları tətbiq edilməklə qarşı tərəfə verilən vəsaitdir. Bu vəsait verilən zaman

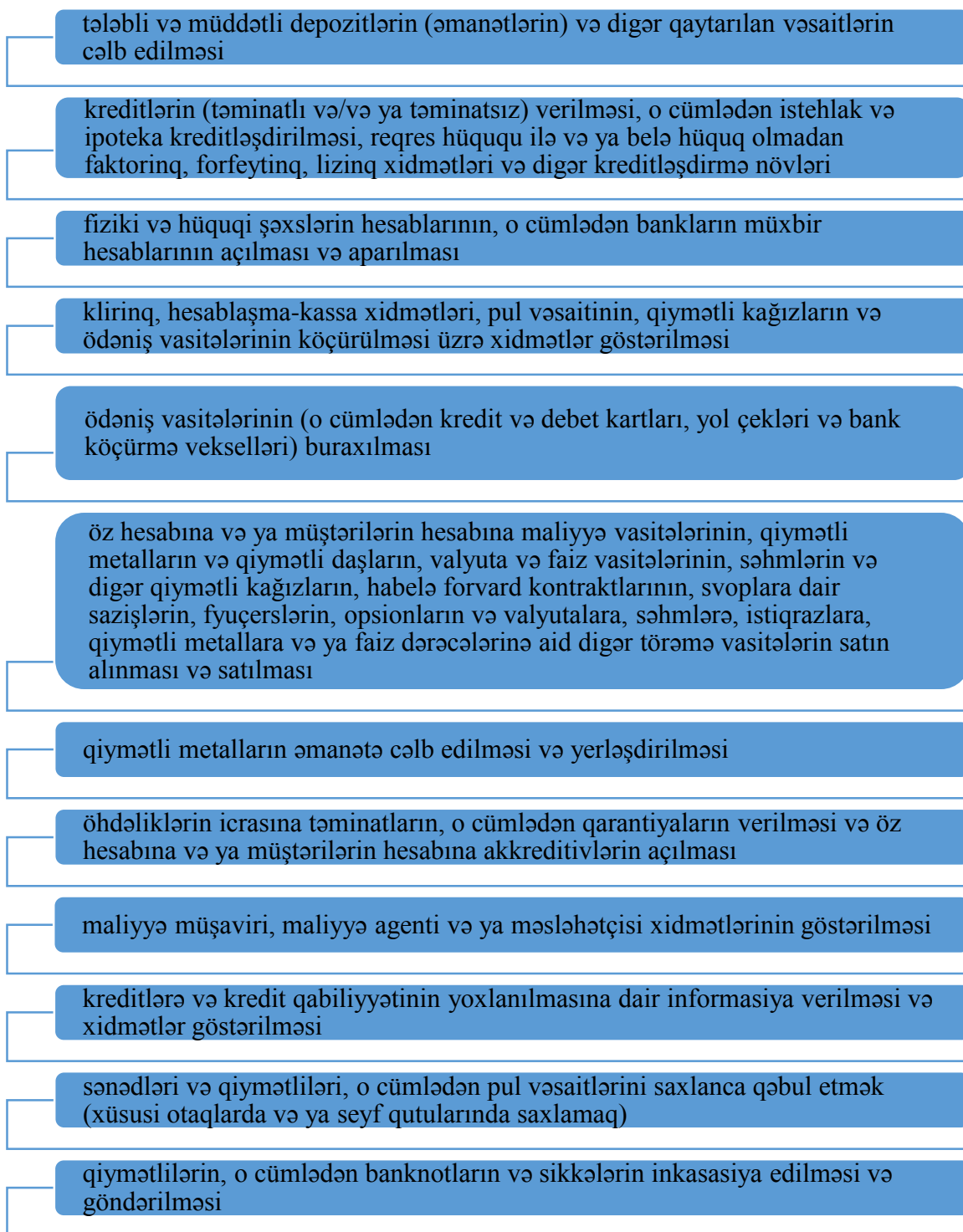
təminat tələb olunduğu kimi olunmaya da bilər. Təyin edilmiş vaxt bitdikdən sonra alınan borc vəsaiti geri ödənilməlidir. Müəyyən edilmiş şərtlər daxilində borc məbləğinin qaytarılması haqqında götürülmüş öhdəliklər, qarantiyalar, zəmanətlər, bunalar əlavə olaraq borc qiymətli kağızlarına diskontun, faizlərin tətbiqi ilə satınalma işləri, habelə müqaviləyə bağlı olaraq müəyyən bir formada təqdim edilmiş vəsaitin qaytarılmağını tələb etməklə əlaqədar başqa hüquqlar da kredit anlayışına daxil edilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsində mühim rol oynayan banklar, əgər maliyyə bazarları üzrə nəzarəti icra edən orqandan əldə etdiyi bank lisenziyasında qeyd edilmiş, yəni qadağan edilməmiş müəyyən fəaliyyətləri icra edə bilərlər. Bu fəaliyyətlər “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 32 maddəsi ilə tənzimlənir. Qeyd edilən qanunun 32-ci maddəsində bu fəaliyyətlər Sxem 7-dəki kimi sıralanmışdır.

Sxem 7-dən görüldüyü kimi, banklar və xarici bankların yerli filialları Azərbaycanda müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul ola bilərlər. Bundan başqa, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununu banklar ilə bu sahənin müştəriləri arasında yaranabiləcək münasibətləri də tənzimləyir. Bu münasibətlər əsasən Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan Mülki Məcəllə və bu Məcəlləyə uyğun qaydada maliyyə bazarlarına nəzarəti həyata keçirən orqan vasitəsilə qəbul edilən normativ xarakterli müxtəlif aktlar və bağlanmış çoxsaylı müqavilələr əsasında reallaşır.

Azərbaycanda əhalinin kreditləşməsi zamanı müştərilər bank fəaliyyətinin istənilən növünün icrası ilə bağlı banklara müraciət edərkən bu bankı müstəqil qaydada seçirlər. İstəklərindən asılı olaraq, öz məqsədlərinə uyğun qaydada bir ya da bir çox bankın xidmətlərindən eyni anda istifadə edə bilirlər. Bura nümunə olaraq deyə bilərik ki, müştəri hesablarının açılmağı, bu hesablar üzrə əməliyyatların aparılmağı və bağlanmağı qaydaları və prosedurları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və bu Məcəlləyə uyğun qaydada maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı vasitəsilə hazırlanan, qəbul edilən normativ xarakterli aktlar vasitəsilə, həm də bu digər qanunvericilik aktlarına uyğun aparılır.

Sxem 7. Bankların fəaliyyət növləri

Mənbə: “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il, № 590-IIQ

Banklar ilə xarici bankların ölkədə fəaliyyət göstərən yerli filialları bankların aldığı lisenziyanın qüvvəyə mindiyi andan başlayaraq, on iki ay ərzində aldıkları lisenziyaya uyğun qaydada fəaliyyətə başlamazlarsa, onda bu bankların və ya filiallarının aldığı lisenziya ya da icazə ləğv edilməkdədir. Bundan başqa, ölkədə

maliyyə bazarlarına hansı qurum nəzarəti həyata keçirirsə, bu qurum tərəfindən banklar ilə xarici bankların yerli filialının altı ay müddətində özündə saxlamalı olduğu depozitlərlə digər qaytarılmalı olan vəsaitlər cəlb edilməzsə, eyni zamanda heç kəsə kredit vermədiyi tapılırsa bu halda da bank lisenziyası və ya icazəsi ləğv edilməkdədir. Bəzi hallarda banklar ilə xarici bankların yerli filialları öz kreditorları qarşısında üzərlərinə götürdükleri öhdəlikləri icra edə bilmirlər. Bəzən isə onlara verilmiş aktivlərin təhlükəsizliyini və ya düzgün qorunmasını yerinə yetirə bilmirlər. Bu kimi hallarda da bankların almış olduğu lisenziyalar və ya icazələr nəzarəti həyata keçirən orqanın verdiyi rəy əsasında ləğv edilməkdədir.

Ölkədə fəaliyyətdə olan banklar hansı binalarda yerləşirlərsə, bu binalarda öz müştərilərinə yazılı qaydada depozitlərin, yəni əmanət götürdükleri vəsaitlərin qəbul edilməyi haqqında informasiyaları verməlidirlər. Bu informasiyalara eyni zamanda kreditlərin verilməsi üzrə zəruri məlumatlar, hesablaşma və kassa xidməti ilə bağlı əməliyyatlar, pul köçürmələri üzrə prosedurlar, həmçinin aparılan digər fəaliyyətlərlə bağlı qaydalar çətdirilməlidir.

Banka müştəri kimi qeydiyyatdan keçmiş subyektlər özlərinin sahib olduqları pul vəsaitindən istifadə olunma istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilməz. Bundan başqa, o vəsaiti nəzarətdə saxlaya bilməzlər. Müştərilər öz pul resurslarının haqqında özləri istədiyi qaydada sərəncam verə bilmir və həmçinin qanunda ya da müqavilədə qeyd edilməyən məhdudiyyətləri qoya bilməz.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, bütün banklar öz müştəri ilə bağladığı müqavilələrdə xidməti şərtləri, həmçinin faiz dərəcələrini sərbəst müəyyən edə bilirlər. Tətbiq etdikləri komisiyon haqqlarını, həmçinin də göstərdikləri bank xidmətlərinə görə müxtəlif ödənişləri özləri müəyyən edirlər. Bankların müştərilərinə verdikləri kreditlərin ödənişləri üzrə qaydaları, şərtləri təyin edib seçməkdə, tətbiqində sərbəstdirlər. Azərbaycanda tətbiq edilən pul nişanları ilə bağlı ümumi nominal dəyər, həmçinin qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi, başqa sözlə, denominasiyası prosesində köhnə formada olan pul nişanlarını yeniləri ilə əvəz etmək üçün pul alınmır. Belə ki, əvvəl tətbiq edilən pul nişanlarının dəyişdirilməsi ilə bağlı banklar tərəfindən heç bir komisiyon haqq alınmamalıdır.

Kreditlərlə bağlı faizlər bank ilə onun müştərisi arasında bağlanan müqavilədə qoyulmuş şərtlərə əsasən hesablanmalıdır. Qoyulan faiz dərəcələri ilə yanaşı, bankın qarşısında yaranmış borcun məbləğinə görə ödəniləcək bütün ödənişlər təkcə borcun tətbiq edildiyi günlərə uyğun hesablanır. Buna uyğun olaraq da borcun qalığı həcmində ödənilir.

Əgər yerli bankların öz yerli müştəriləri arasında hər hansı bir mübahisə və ya problem yaranarsa, onda bu cür məsələlər hüquqi baza əsasında müəyyən edilən qaydalara əsasən həll olunur. Eyni zamanda xarici bankların Azərbaycanda açmış olduğu yerli filialların da yerli müştərilərlə arasında yaranacaq mübahisələrin hamısı qanunvericiliklə təyin edilən formada Azərbaycan Respublikasının məhkəmə orqanlarında baxılır.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 29.12.2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Banklara aidiyyatı olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması Qaydaları” adlı hüquqi sənəd də Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasında mühim rol oynayır. 29.12.2001-ci il tarixli bu Qaydalar isə öz əsasını “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarından alır. Qeyd edilən bu Qaydalar ölkədə fəaliyyət göstərən bütün kommersiya banklarının, həmçinin də xarici banklara aid olan filialların əməliyyat apardığı şəxslər ilə bağlı prosedurları, ya da əməliyyatların icrası vaxtı onların banka ödəməli olduqları borcların yaratdığı kredit risklərinin tənzimlənməsini, mümkün qədər azaldılmağını hədəfləyir. Bu borcların tənzimlənməyində əsas məqsədin banklarla bağlı işi olan şəxslərin, başqa sözlə banklarda sahib olduğu vəzifəsindən, ya da apardığı fəaliyyətlərə nəzarəti aparmaq ya da onlara təsir etmək səlahiyyətinin olub-olmamağından asılı olmadan bankdan müəyyən xidmətlər alan subyektlərin verilən xidmətlərdən bərabərhüquqlu səviyyədə istifadə etmək imkanlarının yaradılması və insanların bank sistemində inancının artırılmasıdır.

Banka aidiyyatı olan şəxslərə, ya da bu şəxslərin adından əməliyyatlar aparan şəxslərin alacağı kreditin maksimum həcmi əgər hüquqi sənəddə başqa hallar

nəzərdə tutulmamışdırsa, onda verilən kreditin həcmi qeyd edilmiş normaları aşmamalıdır. Yəni, hüquqi şəxs olaraq kredit götürdükdə bankın məcmu kapitalının dəyərinin 10 faizindən çox ola bilməz. Əgər fiziki şəxs olaraq kredit alınarsa, onda bankın məcmu kapitalının dəyərinin 3 faizindən çox olmamalıdır.

Bundan başqa, bankın aidiyyəti olan şəxslərə, ya da onların adından əməliyyat aparan şəxslərə verilən kreditin ümumi dəyəri bankın məcmu kapitalının beşdə birindən çox ola bilməz. Digər tərəfdən əgər banka aidiyyəti olan şəxslər qeyd edilən qaydalardan fərqli şərtlər daxilində kredit əldə ediblərsə, onda bu kreditin məbləğinin etibarsız olduğunu iddia edə bilmirlər.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsi ilə bağlı digər mühim hüquqi sənəd “Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləşməsinin bəzi məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanıdır (<http://www.e-qanun.az/framework/33106>).

Şəkil 5-də (Bax. əlavə1) qoyulan tələblər ödənilməklə, İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun maliyyə resursu hesabına ödənilən ipoteka krediti ölkədə müəyyən olunmuş tələblərə əsasən, müvəkkil banklar tərəfindən əhaliyə təqdim edilir.

“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu isə ölkədə fəaliyyətdə olan qeyri-bank kredit təşkilatlarının müştərilər ilə əlaqəsini tənzimləyir.

“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkənin hüquqi və fiziki şəxslərinin ehtiyac duyduğu maliyyə vəsaitlərini tam təmin etməyə, ya da müştərilərin gözlədiyi maliyyə xidmətlərindən düzgün və zamanında istifadəni təmin etmək məqsədilə bütün lazımi şəraiti formalaşdırmaq məqsədi ilə bu qurumların yaradılması, idarə edilməsi, həmçinin də bu istiqamətdə aparılan bütün fəaliyyətlərin tənzimlənməsini, hazırlanmasını və zəruri prosedurları müəyyənləşdirir.

Bank olmayan kredit təşkilatlarının vermiş olduğu kreditlərlə bağlı faiz dərəcəsi, bundan başqa bu istiqamətdə qüvvədə olan qanuna əsasən göstərilmiş olan maliyyə xidmətləri üçün tutulan komissiyonlar, ya da xidmətə görə tutulan haqların

məbləği bank olmayan kredit təşkilatları və onun müştəriləri arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən təyin edilir.

Azərbaycanda əhalinin kreditləşməsi üçün fəaliyyət göstərən və lisenziya almış bank olmayan kredit təşkilatları qanunla müəyyən edilmiş fəaliyyət növlərini reallaşıdır bilərlər. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- borc öhdəliklərinin alqı-satqısını aparmaq,
- lizinq,
- veksellərin uçotunu aparmaq,
- qarantıya verilmək,
- sığorta agentini göstərilmək,
- borc alanlara maliyyə sahəsində, texniki sahədə, idarəetmə sferasında məsləhət xidməti verir.

Bank olmayan kredit təşkilatları müştərilərinə kreditləri verərkən şəffaflığı təmin etməlidirlər. Eyni zamanda borcalanlar kredit götürdükləri zaman bu məbləğin dəyərini, həmçinin də kreditlə bağlı çəkməli olduqları xərcləri əvvəlcədən bilməlidirlər. Tərəflər arasında bağlanan kredit müqavilələri mütləq yazılı qaydada hazırlanır və minimum iki nüsxədə yazılır. Nüsxələrdən biri borcalana verilməlidir. İkinci nüsxə isə bank olmayan kredit təşkilatlarının kreditin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı sənədlərinə tikilir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KREDİTLƏŞMƏ PROSESİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Problemlı kreditlərin yaranma səbəbləri və onların azaldılması istiqamətləri

Problemlı kreditlər anlayışı fərqli təşkilatlar tərəfindən fərqli təriflərlə izah edilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) bildirmişdir ki, əgər kredit öhdəliyi vaxtında yerinə yetirilmirsə və ya defolta yaxındırsa, bu krediti geri ödənməyən kredit və ya başqa sözlə, problemlı kredit adlandırmaq olar. Kreditin əsas borcunun və faizinin ödənilməsində gecikmə 90 gündən çox olarsa, kredit problemlı kredit kimi qəbul edilir (Badar, 2013: s. 42).

Problemlı kreditlər, bankla borclu tərəf arasında geri ödəmə müqaviləsinin pozulduğu və ödənişin gecikdirildiyi və itki ehtimalının yarandığı zamandır. Kreditin problemlı kreditlər kateqoriyasına daxil olması üçün sözügedən kreditin ilk baxışda əsas borc və faiz ödənişləri ilə bağlı hər hansı bir problem görünməsə də, gələcəkdə ödənişlərin tam və vaxtında həyata keçirilməyəcəyinə dair şübhələr olması ilə bağlıdır (Aktaş, 2000).

Problemlı kreditlərə müxtəlif yanaşmalar vardır. Buna görə də qeyri-ışlək kreditlərin təriflərinə əsaslanaraq ölkələr arasında müqayisə apararkən nəzərə alınmalı olan bir məqamlar vardır. Çünki, ölkələrin mərkəzi banklarının restrukturizasiya olunmuş kreditlərlə bağlı qəbul etdikləri qərarlarda fərqliliklər müşahidə olunur. Məsələn, bəzi ölkələrin mərkəzi banklarına uyğun olaraq restrukturizasiya olunmuş kreditlər “problemlı kreditlər”, bəzi ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən isə “problemsiz kreditlər” sırasına daxil edilir. Ölkələr arasında verilən tərif və əhatə dairəsi bir-birindən fərqlənməsinin qarşısını almaq üçün standart meyarların tətbiqi üçün araşdırmalara başlanılıb. Avropa Bank Təşkilatının araşdırmasında, xüsusən də Avropa Birliyi ölkələrindəki hazırlanan standartlar baxımından, problemlı riskli aktivlər və restrukturizasiya anlayışları ilə bağlı standart tərif və ölçülərdən istifadə edilməsi məqsəd qoyulmuşdur. Bank sektorunda bankların problemlı kreditlərinin nisbətləri ilə bağlı yanaşmalar qanunla tənzimlənir

(Çan, 2014: s. 5).

Məsələn, Türkiyədə problemlərlə olaraq xarakterizə edilə bilən bir kreditin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və problemlərlə kreditlərlə bağlı tətbiqləri standartlaşdırmaq üçün 30.06.2001-ci il tarixli 24448 sayılı Rəsmi Qəzətdə dərc edilən "Banklar tərəfindən Qorunacaq Kreditlər və Digər Debitor Borclarının Keyfiyyətinin Müəyyən Edilməsi və Qorunacaq Kreditlərlə bağlı Prinsiplər və Prosedurlar haqqında Əsasnamə" (*Bankalarca Karşılık Ayrılacak Kredilerin ve diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi ve Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik*) dərc edilmişdir. Bu Əsasnaməyə görə borclunun öz kapitalı və ya təminatları borcun ödənilmə müddətində kifayət etmədiyi və/və ya kreditin əsas məbləğinin və ya faizinin ödənilməsinə və ya hər ikisinin *90 gündən çox vaxt* keçməsinə baxmayaraq ödənilməmiş kreditlər və digər debitor borcları üçüncü qrupa yəni, *məhdud yığıla bilən kreditlər* və digər debitor borcları aid edilir. Ehtimal olunan şərtlərlə qaytarılması və ya ləğv edilməsi ehtimalı olmayan və/və ya kreditin əsas borcunu və ya faizlərini və ya hər ikisini ödəmə tarixindən sonra 180 gündən çox müddətə ödənilməyən kreditlər və digər debitor borcları dördüncü qrup kreditlər, yəni toplamaq qabiliyyəti şübhəli olan və digər debitor borcları hesab edilir. Əsas borcun və ya faizin ödənilmə tarixindən və ya ödəmə tarixindən sonra *1 ildən çox vaxt keçmiş* və/və ya ödənilməsi mümkün olmayan hesab edilən kreditlər və digər debitor borcları beşinci qrup kreditlər, yəni *zərərli xarakterli kreditlər və digər debitor borclar* hesab edilir. Belə ki, bu Əsasnaməyə uyğun olaraq, əsas borcun və ya faizin, ya da hər iki amilin birlikdə ödənilməsindən sonra 90 gün keçməsinə baxmayaraq alına bilməyən kreditlər və digər debitor borcları 3-cü, 4-cü və 5-ci qrup kreditlər və digər debitor borcları çərçivəsində nəzərə alınır və problemlərlə debitor borcları kimi müəyyən edilir.

Problemlərlə kreditlərin yaranmasına təsir edə biləcək səbəblər çoxdur. Problemlərlə kreditlərin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Borc alan müəssisənin rəhbərliyinin uğursuzluğu,
- İqtisadi tənəzzül,
- Nəzarətsiz artım,

- İnflyasiya,
- Fiskal siyasət,
- Rəqabət mühiti
- Müxtəlif makroiqtisadi balanssızlıqlar
- Kreditləşmə prosesində yol verilən bank səhvləri və s.

Qeyd edilən bu səbəbləri şirkət əsaslı (müşəri) problemlər, ətraf mühit problemləri və kreditvermə prosesində yol verilən bank səhvləri kimi üç əsas başlıq altında toplamaq mümkündür.

Müəssisəyə bağlı səbəbləri. Biznesinin idarə edilməsi, məhsul və marketing şərtləri və nəzarət sistemləri alınan kreditin problemlili olmasına səbəb ola bilər. Buna görə də müəssisənin idarə edilməsində edilən səhvlər və ya müəssisə menecerlərinin bir menec kimi lazımi bacarıq və keyfiyyətlərə malik olmaması müəssisənin uğursuzluğuna və maliyyə strukturunun zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bundan başqa, istehsal etdiyi məhsulun bazarda öz üstünlüyünü və keyfiyyətini sabit saxlaya bilməməsi müəssisənin fəaliyyətini gəlirli şəkildə davam etdirməsinə səbəb olur (Takan, 2001: s. 441). Xammal və enerji təchizatındakı çətinliklər, ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı məhsulun maya dəyərinə və hətta istehsal həcminə mənfi təsir göstərə bilər. Digər tərəfdən, istehlak seçimlərindəki dəyişikliklər və ya yeni texnoloji inkişaf lar məhsulun bazardakı vəziyyətini dəyişdirir və müəssisələr bu inkişaf lardan mənfi təsirlənir. Effektiv marketing strategiyası hazırlanmalıdır, lakin fəaliyyətlərə düzgün nəzarət edilə bilməsə, uğursuzluq qaçılmazdır və arzuolunmaz hadisələr baş verə bilər. Müəssisəni düzgün idarə etmək üçün onun debitor borclarına, ehtiyatlarına, ümumi istehsal xərclərinə nəzarət edən sistemləri, məhsulun keyfiyyətini, aktivləri və xərcləri nəzarət altında saxlamaq mexanizmləri, sui-istifadə hallarının qarşısını almaq, büdcələr, proqnozlar və planlar olmalıdır. Nəzarət olunmayan bir işdə problem diaqnoz qoyulmadan böyüyə bilər və onun həlli qeyri-mümkün ola bilər. Nəticədə idarəetmə səhvləri, istehsal olunan məhsul və əlverişsiz marketing şəraiti və nəzarət sistemlərini üstələyən sürətli artım müəssisələrin uğurunu və dolayısı ilə maliyyə vəziyyətini pisləşdirir. Maliyyə vəziyyəti pisləşən biznesin kredit borclarını ödəmək üçün kifayət etməməsi

qaçılmazdır.

Ətraf mühit problemləri. Xarici şəraitə bağlı problemlər, müəssisənin fəaliyyətinə təsir edən iqtisadi amillər, hökumət qərarları və texnoloji dəyişikliklər kimi müəssisədən kənar yaranan şərtlərdən ibarətdir.

Müəssisənin dəyişən texnoloji şəraitə vaxtında uyğunlaşa bilməməsi maliyyə sabitliyi baxımından çox mənfi haldır. Mütərəqqi yeni məhsulların bazara təqdim edilməməsi və ya istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, şirkətin mallarına olan tələbata və ya onun bazarda rəqabət qabiliyyətinə təsir edərək, biznesin maliyyə vəziyyətini pisləşdirəcəkdir. İqtisadi tərəddüdlər, vergilər, faiz dərəcələrinin artması ilə əlaqədar kredit tələbinin azalması, alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi müəssisənin uğuruna və deməli, ödəmə qabiliyyətinə təsir edəcək. Hökumətin qəbul etdiyi qərarlar və hüquqi tənziqləmələr də biznesin idarə edilməsinin uğuruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda minimum əmək haqqının, vergilərin, idxal və ixrac məhdudiyyətlərinin, təşviqlərin, kapital bazarının fəaliyyətinin və bu bazarda vəsaitlərin əldə edilməsinə məhdudiyyətlərin və ya imkanların, beynəlxalq bazarda dalğalanmalar, qiymətlərə nəzarətin dəyişməsi müəssisənin maliyyə strukturuna və borc ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Kreditvermə prosesində yol verilən bank səhvləri. Bəzi hallarda kredit verən bankların buraxdığı səhvlər də kreditlərin problemlə kreditlərə çevrilməsinə şərait yaradır və burada mühüm rol oynaya bilər. Kreditvermə prosesində yol verilən bank səhvlərinə ümumiyyətlə kreditin ayrılmasından əvvəl və sonra rast gəlinir. Kredit verilməzdən əvvəl edilən səhvlər aşağıdakılardır (Aktaş, 2000:7):

- borclu haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması,
- maliyyə hesabatlarını araşdırma bilməməsi,
- kreditin məqsədi və ödəmə mənbəyinin kifayət qədər təhlil edilməməsi,
- kifayət qədər təminat olmaması.

Kredit ayrıldıqdan sonra edilən səhvlər isə aşağıdakılardır:

- kreditin və şirkətin yaxşı izlənilməməsi,
- kredit funksiyasının idarə edilməsində qeyri-adekvatlıq,
- borclunun sürətli böyüməsinə nəzarət edilməməsi,

- problem aşkar edildikdə tədbir görülməməsi.

Problemlı kreditlərin banka yaratdığı xərclər və problemlı kreditlərin sosial-iqtisadi nəticələri çox ağırdır. Bankalar, xüsusilə kapital bazarının kifayət qədər inkişaf etməmiş ölkələrdə müəssisələrin fond tələbatının ödənilməsindən məsul olan ən mühüm vasitəçi qurumlardır. Bu səbəblə, bankların qıt və çox dəyərli, qiymətli ölkə resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün kreditlərin qaytarılmaması ciddi böhran yarada bilər. Belə bir halda yarana biləcək itkiləri minimuma endirmək üçün uyğun kredit siyasətlərini səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçirmələri zəruridir.

Problemlı kreditlərin artması iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün seqmentləri, xüsusən də banklar üçün mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Qeyri-işlək kreditlərin banka ən sadə formada yaratdığı xərclər aşağıdakılardır:

- Problemlı kreditlər üçün ayrılan vəsaitlərin fürsət dəyəri yüksəkdir.
- Problemlı kreditlər daha çox diqqət və təqib tələb etdiyi üçün daha yüksək inzibati və hüquqi xərclərə səbəb olur, rəhbər və işçilərin vaxtlarını daha məhsuldar sahələrdə istifadə etmələrinə mane olur.
- Problemlı kreditlərin yüksək səviyyədə olması bankın imicinə xələl gətirir və bankın böyüməsinə mənfi təsir göstərir.
- Problemlı kreditlərin çox olduğu banklarda aşağı gəlirlilik və məhdud artım işçilərin mənəviyyatına, motivasiyasına və fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Bəzi alimlər bank sektorunda problemlı kreditlərin yaranmasına səbəb olan amilləri daxili və xarici faktorlar olaraq iki yerə bölürlər. Problemlı kreditlərin yaranmasına səbəb olan daxili amillər kredit müqaviləsində hər iki tərəfin iqtisadi cəhətdən qeyri-kafi olması səbəbi ilə ilaqləndirilir. Bu, kreditin ödənilməsində problem yarandığı hallar kimi ifadə edilir. Bu halda proses həm də bank və ya kredit müştərisindən yaranan səbəblər kimi özlüyündə ikiye bölünür (Sipahi, 2003: s. 18-19).

Verilən kredit müqabilində girov əldə etmək və krediti idarə etmək baxımından bankların kredit kəşfiyyatının yetərli olmamasına gəlincə, burada bank əsaslı ödəniş problemi var. Kreditdən istifadə edən müştərilər biznes sahibi hesab olunduqda, müəssisənin rəhbərliyinin uğuru, maliyyə strukturunun sağlam olması və sözügedən məhsul və ya xidmətin keyfiyyəti ilə bağlı problemlərin olduğu bildirilir. müəssisə.

Kreditlərin ödənilməsində yaşanan xarici amillər banklardan və kredit istifadəçilərindən qaynaqlanmayan, iqtisadi, siyasi, texnoloji və təbii dəyişikliklər nəticəsində kreditlərin problemlə kreditlərə çevrilməsinə səbəb olan amillər kimi ifadə edilir. Banklardan və ya aparılan bizneslərdən yaranmayan və iqtisadi tənəzzül kimi xarici amillərə görə artan problemlə kreditlər həll mərhələsində banklara xərclər yaradır. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən durğunluq və ya repressiya, başqa ölkələrə verilən kreditlərin geri qaytarılmaması, istehsal mərhələsində xammal və enerji çatışmazlığı, qiymət artımı və təbii fəlakətlər kimi hadisələr də bu amillərin əhatə dairəsinə daxildir (Ranjan və Dhal, 2003: s. 95).

Banklardakı problemlə kreditlərin yüksək səviyyəsi bank sektoru və deməli, ümumilikdə milli iqtisadiyyat üçün ciddi mənfi nəticələrə səbəb ola biləcək hadisələrə səbəb ola bilər. Qeyri-ışlək kreditlərin problemlərinin artması və onların banka dəyərinin artması bankın gəlirliliyini aşağı salır, öhdəliklərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsini çətinləşdirir. Kapitalın və ya likvidlik dəstəyinin olmadığı hallarda bank iflasa sürüklənə bilər. Banklar sektorda klirinq sistemi əsasında fəaliyyət göstərirlər. Digər tərəfdən, banklar ikitərəfli iqtisadi əlaqələri sayəsində sektorda çox həssas bir zəncir təşkil edirlər. Buna görə də, zəncirin hər hansı hüququnun pozulması və ya pozulması qaçılmaz olaraq zəncirin digər hüquqlarına təsir göstərir. Bu baxımdan hər hansı bankın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi sektorun digər banklarının da mənfi təsirinə məruz qalmasına və ödəniş sisteminin pozulmasına səbəb olur.

Bundan əlavə olaraq, bank sektorunda hansısa bankın öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və ya müflis olması ilə bağlı spekulasiyalar bank sektoruna inamı azaldır və əmanətçilərin pullarını geri almaq üçün banklara hücum etməsinə səbəb olur. Nəzərə alsaq ki, bankların iqtisadiyyata köçürdüyü kreditlərin mənbəyinin böyük bir hissəsini depozitlər təşkil edir, vəziyyətin ciddiliyi ortaya çıxacaq. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlara malik ölkələrdə real sektorun fond ehtiyaclarının böyük bir hissəsi banklardan alınan kreditlər hesabına ödənilir. Kredit veriləcək vəsaitin olmaması və ya banklardan çıxarılması sistemdə kreditlərin daralmasına səbəb olur. Bu vəziyyət kapitalın yığılmasına, məşğulluğun və bununla

da istehsalın qarşısını alır və iqtisadiyyatda tənəzzülün baş verməsinə şərait yaradır.

Problemlı kreditlərin yüksək səviyyədə olmağı bankların xarici şoklara qarşı həssaslığını artırır. Onların tənəzzülə, inflyasiyaya, büdcə kəsirlərinə, valyuta məzənnələrinə və faiz dərəcələrindəki dəyişkənliklərə və kapital daxilolmalarında qeyri-sabitlik kimi müxtəlif makroiqtisadi amillərdəki mənfi tendensiyalara qarşı həssas edir. Əslində, bank böhranlarının səbəbləri ilə bağlı aparılan empirik tədqiqatlar da sübut etmişdir ki, kredit genişlənməsi və nəticədə bank böhranları ilə problemlı kreditlərin artımı arasında əlaqə güclüdür. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrlə yanaşı, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələr də daxil olmaqla geniş bir əraziyə yayılan 1997-ci il Asiya böhranının xüsusilə İndoneziya, Tailand, Cənubi Koreya, Filippin və Malayziyada daha şiddətli olmasının ən mühüm səbəblərindən biri də bu olmuşdur. Real sektorun banklara olan borclarının təhlükəli həddə çatması və bu borcların ödənməməsi bildirilir. Böhrandan əvvəl özəl sektor kreditlərinin ümumi daxili məhsula nisbəti İndoneziyada 61%, Taylandda 116%, Filippində 57,6%, Koreyada 69,8% və Malayziyada 100,4% olaraq bildirilirdi. 1997-ci il böhranından sonrakı dövrdə bu ölkələrin maliyyə sektorundakı qurumlar sözügedən kreditləri toplamaqla bağlı problemlə üzləşmiş və real sektordakı şirkətlər ödəmə qabiliyyətini itirmişdilər (Chinn və Kletzer, 2000). Bank For International Settlements (1999) tərəfindən aparılan araşdırmada, bu ölkələrdə 1999-cu ildə problemlı kreditlərin cəmi kreditlərə nisbəti İndoneziyada %36; Koreyada 7%; Malayziyada 9%; Filippində 11%; Taylandda 48% olaraq qiymətləndirilmişdir (BIS, 1999).

Azərbaycanda bank sektorunda son on ildə kreditləşmə fəaliyyəti sürətlənmiş və ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin həcmi xeyli genişlənməmişdir. Kredit əməliyyatlarında bu artım və sürətli artım tendensiyası son dövrlərdə öz sürətini itirsə də, müəyyən tempə davam etmişdir. 2020-ci ilə qədər ev təsərrüfatlarının COVID-19 epidemiyası ilə əlaqədar təcili nağd pul və dövriyyə kapitalına ehtiyaclarını ödəmək və iqtisadiyyatı canlı saxlamaq üçün xüsusilə dövlət bankları vasitəsilə bazara əhəmiyyətli miqdarda kommertiya və istehlak kreditləri verilmişdir.

Daxili bazarda baş verən proseslər və makroiqtisadi şəraitdə baş verən

dəyişikliklər borcalanların ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərdiyindən, geri qaytarılmasında problemi olan kreditlərin ümumi kredit həcmində nisbəti son illərdə artmış və kreditlərin ödənilməsi üçün vacib problemə çevrilmişdir. Azərbaycanın bank sektoru üçün də bu dövrdə problemlər çox olmuşdur. Digər tərəfdən, COVID-19 epidemiyası ilə əlaqədar verilən kreditlərin də problemlə kreditlər sırasına daxil ediləcəyi və bu məsələni daha da ciddiləşdirəcəyi nəzərdə tutulur. Banklar baxımından qeyd olunan kreditlərin qaytarılmaması müvafiq bank üçün likvidlik problemi yaradır və onların balansda saxlandığı dövrdə bank üçün ehtiyat xərcləri yaradır.

Klassik metod: əməliyyatların yenidən qurulması və yenidən maliyyələşdirilməsi

Qeyri-işlək kreditlərin idarə edilməsində bankların və borcalanların tez-tez müraciət etdikləri üsullardan biri kreditlərin restrukturizasiyası və ya yenidən maliyyələşdirilməsidir. 2018-ci ilə qədər həyata keçirilən yenidən maliyyələşdirmə və restrukturizasiya əməliyyatlarında tərəflərin sərbəst şəkildə müəyyən etdiyi çərçivədə dəyişiklik müqavilələri imzalanıb və sözügedən kreditlər bu yolla canlı saxlanılıb. 2018-ci ildə isə restrukturizasiyaya ehtiyacı olan kreditlərin məbləğinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə əlaqədar olaraq müəyyən tənzimləmələr çərçivəsində bazarın bu istiqamətdə ehtiyaclarının qarşılınması ön plana çıxdı. Bu istiqamətdə banklar 2020-ci ildə öz tənzimləmələri ilə “maliyyə restrukturizasiyası” modelini həyata keçirib. Eyni zamanda, Azərbaycanda yuxarıda qeyd olunan tənzimləmələri həyata keçirmək üçün banklar restrukturizasiya çərçivəsində sazişləri yenidən nəzərdən keçirmişdir. Bir çox borcalan bu qaydalara uyğun olaraq kreditlərini yenidən strukturlaşdırdılar.

Buna baxmayaraq, praktikada bir çox problemlə kreditlərin bu qaydalara tabe olmadan, tərəflərin özlərinin müəyyən etdiyi üsullarla restrukturizasiya edildiyi də görünür. Bundan əlavə, 2021-ci ilin sonuna mğəyyən məbləğdə kreditlər var ki, onlar bankların balansında problemlə kredit kimi gözləyir. Bununla yanaşı, restrukturizasiya əməliyyatlarında ödəmə müddətinin uzadılması, faiz və ya əsas məbləğin müəyyən dövrlər üçün təxirə salınması və ya predmeti olub-olmamasından

asılı olmayaraq əlavə təminat verməklə yeni kreditlərin verilməsi kimi sadə və qısamüddətli həll yollarının tətbiq edildiyi görünür. Bu düzəlişlər qısa müddətdə tərəflərə bəzi rahatlıqlar versə də, orta uzunmüddətli perspektivdə kreditlərin qaytarılmasında əsas problemləri həll etmir və eyni problemlə kreditlər banklar tərəfindən restrukturizasiya ehtiyacı ilə üzləşir. Bu səbəbdən həmin kreditlərin restrukturizasiyası və yenidən maliyyələşdirilməsi əməliyyatlarının daha təkmil üsul və mexanizmlərlə əsas problemlərin həllinə yönəldilməsi məqsədə uyğunlaşdırılmalıdır.

Problemlə kredit satışı: aktivlərin idarə edilməsi və sekuritizasiya

Problemlə kreditlərin idarə edilməsinə başqa bir alternativ kreditlərin aktivlərin idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərə verilməsidir. Bu üsulla balanslarından ümitsiz kreditləri silə bilən banklar likvidlik problemlərini müəyyən qədər aradan qaldıra bilər. Bundan əlavə, banklar bu kreditlər üzrə ehtiyatların müəyyən edilməsi öhdəliyindən xilas olmaqla, öz xərclərini azalda bilərlər (Hausmann, 1996).

Son on ildə aktivləri idarə edən şirkətlər tərəfindən alınan problemlə kreditlərin həcmi ildən-ilə artıb. Məsələn, 2020-ci ilin mart ayına problemlə kreditlərin ümumi kredit bazarında nisbəti 5% müəyyən edilib. Günümüzdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən 18 aktiv idarəetmə şirkətinin aldığı kreditlərin daha çox problemlə istehlak kreditlərindən ibarət olduğunu söyləmək olar. Aktivlərin idarə edilməsi şirkətləri təhvil götürülmüş kreditlərin birbaşa olaraq yığılması və ya yenidən satmaqla nağd pula çevrilməsi üsullarına diqqət yetirsələr də, bu şirkətlərin sözügedən aktivlərin restrukturizasiyası və idarə edilməsində ixtisaslaşmasına və bu sahəyə investisiya yatırmasına mane olan heç bir tənzimləmə yoxdur. Bu investisiya formasının etibarlı olması üçün restrukturizasiyaya uyğun idarə olunan kreditlərin alınması vacibdir. Növbəti dövrlərdə bankların yaxından izlənilən və konfiqurasiya edilə bilən kreditlərini satmaq motivasiyası və aktivlərin idarə edilməsi şirkətlərinin bu istiqamətdə tələbi artarsa, bu hal bazara müxtəlif təsirlər göstərə bilər. Bir tərəfdən problemlə kreditlər bazarı böyüyə bilər. Bu isə bazarda subyektlərin artmasına təsir edə bilər. Bundan əlavə, COVID-19 ilə əlaqədar dövlət bankları tərəfindən bazara verilən kreditlərin ödənilməsində problem yaranarsa, dövlət bankları da bu bazarda

kredit satan oyunçular sırasına daxil edilə bilər.

Bankların balanslarını asanlaşdırmaq və sürətli likvidliyi təmin etmək üçün tətbiq oluna biləcək başqa bir üsul da sekuritizasiyadır. Xarici təcrübələrə nəzər saldıqda görürük ki, banklar və maliyyə qurumları tərəfindən yaxından izlənən və ya problemlı kreditlər kimi müəyyən edilən kreditlər xüsusi məqsədlər üçün yaradılmış fonda köçürülərək sekuritizasiya edilir və bu kreditlər üçün maliyyə təmin edilə bilər. Bu zaman daxili fond yaratmaqla müəyyən debitor borclarının və aktivlərin sekuritizasiyası mümkündür. Bu zaman, müxtəlif tənzimləmə ilə layihə maliyyəsi çərçivəsində banklar tərəfindən verilən kreditlərin daxili fonda köçürülməsi yolu ilə sekuritizasiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bəzən ölkə qanunvericiliyi yalnız standart kreditlərin geri qaytarılma problemi olmadan sekuritləşdirilməsinə icazə verir. Bu zaman ölkə daxilində monitoring edilən kreditlərin və ya problemlı kreditlərin sekuritləşdirilməsi mümkün olmur (Hardy, D., s. 2009).

Kredit-səhm mübadiləsi

Qeyri-işlək kreditlər üçün bankların istifadə etdiyi başqa bir üsul kredit borcu müqabilində borclu şirkətin kapitalını təmsil edən səhmlərin ələ keçirilməsidir. Banklar kredit borcu müqabilində girov kimi onlara təqdim edilmiş borclu şirkətin səhmlərini öz üzərinə götürə bilər və bu köçürmə nəticəsində problemlı kredit məbləği müəyyən nisbətdə və ya tamamilə bankın balansından silinə bilər. Bu üsulu kreditin restrukturizasiya prosesi kimi də nəzərdən keçirmək olar. Əslində, banklar haqqında qanunlarda və müvafiq qaydalarda bu üsulun maliyyə strukturunun yenidən qurulması çərçivəsində tətbiq oluna biləcəyi qeyd olunur. Lakin bu proses problemlı kreditin yaratdığı problemi tam aradan qaldırmır, çünki bankların balansında olan ümitsiz kreditlər borclu şirkətin kapitalını təmsil edən səhmlərə çevrilir və banklar bu səhmləri ən qısa zamanda sərfəli şəkildə sərəncam verməlidirlər. Bundan əlavə, banklar tərəfindən şirkətin səhmlərinin alınması ilə bağlı bank qanunvericiliyində qoyulan məhdudiyətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, bənzər əməliyyat Türkiyədə istifadə edilən kreditlərdən biri olan OTAŞ-Türk Telekom əməliyyatında görülmüşdür. Türkiyənin aparıcı banklarının Türk

Telekoma verdiyi kreditin qaytarılmaması nəticəsində Türk Telekomun səhmləri kredit verən banklar tərəfindən xüsusi yaradılmış təyinatlı şirkətə keçirilmişdi. Bu nümunədə olduğu kimi, müxtəlif firmaların bazarda göstərdiyi fəaliyyət nəticəsində kredit borclarını ödəyə bilmədiyi üçün kredit verən banklar tərəfindən şirkətin səhmləri köçürülür.

Bank sektorunda problemlı kreditlərin idarə edilməsi bu kreditlərin bazar payının artması ilə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Tətbiq olunan üsulların sektorda bu problemi tam aradan qaldırmadığı bir həqiqətdir. Bu səbəblə, müvafiq dövlət təşkilatları və əlaqədar qurumlar tərəfindən gətirilə biləcək əlavə təşviq qaydaları ilə, tətbiq edilə bilən yeni üsulların qurulması və mövcud üsulların daha geniş miqyasda tətbiq edilməsi təmin edilə bilər.

İqtisadi liberallaşmadan günümüze qədər bir çox ölkədə maliyyə böhranı meydana gəlmişdir. Maliyyə böhranı baş verən ölkələrdə istehsal, xidmət və maliyyə sektorundakı subyektlər ciddi itkilərə məruz qalmışdır. Leverec nisbəti yüksək olan firmalar ödəniş etməkdə çətinlik çəkir, vəziyyəti sürətlə pisləşən şirkətlərin borcları səbəbindən banklar çətin vəziyyətdə idi. Bu ölkələr böhranın öz iqtisadiyyatlarında vurduğu yaraları tez bir zamanda sağaltmaq və daha çox itkilərin qarşısını almaq üçün bank sektorunun yenidən qurulmasına əl atıblar. Bu baxımdan, problemlı kreditlərin restrukturizasiyası bank sisteminin restrukturizasiyasında mühüm məsələ olmaqla, praktikada bankların struktur restrukturizasiyasında tez-tez istifadə olunan üsullardan biridir. Bankların restrukturizasiyasında istifadə olunan üsullar ümumiyyətlə üç əsas kateqoriyaya bölünür: maliyyə, əməliyyat və struktur (Cədvəl 1).

Maliyyə restrukturizasiyası bankların maliyyə strukturlarında yaranan ani problemlərə qarşı birbaşa maliyyə köçürmələrini əhatə edir və buna görə də ani və müvəqqəti tədbirləri əhatə edir. Məqsəd bankların balanslarını təkmilləşdirməklə onların ödəmə qabiliyyətini yenidən aktivləşdirməkdir. Əməliyyatın yenidən qurulması biznes strategiyalarının yenidən qurulması, idarəetmə və mühasibat sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, daha yaxşı kredit qiymətləndirmə üsullarından istifadə, filialların bağlanması və əməliyyat xərclərini artıran işçilərin sayının

azaldılması kimi tədbirləri əhatə edir. Məqsəd bankın fəaliyyətini artırmaqla onun gəlirliliyini artırmaqdır.

Cədvəl 5: Bankların restrukturizasiyasında istifadə olunan üsullar

Metodlar	Tətbiqi
Maliyyə məqsədi: banklara təcili maliyyə dəstəyinin verilməsi	Mərkəzi Bankın likvidliklə bağlı dəstəyi Hökumət zəmanətləri Dövlət dəstəyi (istiqraxlar, kreditlər, ianələr və s.)
Əməliyyat məqsədi: idarəetmə və effektivliyin təkmilləşdirilməsi	Əlavə kapital Yeni rəhbərlik Daha səmərəli heyət Güclü xarici bankların sistemə daxil olmasına icazə verilməsi
Struktur məqsədi: rəqabətin yenidən qurulması	Ləğvolunma Birləşmə/ayırılma və ixtisarlara aparılması Aktivlərin idarə olunması, borcun restrukturizasiyası Özəlləşdirmə Təşkilatların yenidən qurulması

Mənbə: Dziobek, C., Market-Based Policy Instruments for Systemic Bank Restructuring, IMF Working Paper. No:98/113, 1998.

Struktur restrukturizasiyası isə maliyyə sektorunda problemlərin həllinə yönəlib və bankların bağlanması, birləşmə, ixtisar, aktivlərin idarə edilməsi və borcların restrukturizasiyası kimi tədbirləri əhatə edir. Məqsəd sektorun etibarlılığını yaratmaq və sektoru yenidən rəqabətə açmaqdır (Waxman, 1998).

Bankların restrukturizasiyasında kredit itkiləri milli gəlirin 2,5%-dən az olduqda maliyyə tədbirləri uğurlu olur, zərərin daha çox olduğu hallarda isə problemlə aktivlərin idarə edilməsi və borcların restrukturizasiyası kimi struktur tədbirlərə ehtiyac duyulur. İqtisadi böhran nəticəsində maliyyə sektoruna borclarını ödəyə bilməyən korporativ sektorun bankların restrukturizasiyası prosesinə daxil edilməsi bankların restrukturizasiyasının sosial faydasını artırır. Çünki özlərindən asılı olmayan müxtəlif makro və mikro faktorlardan yaranan böhranlar səbəbindən likvidlik problemi yaşayan real sektor firmaları iqtisadi fəaliyyətlərini dayandıрмаğı seçə bilirlər. İqtisadi fəaliyyətin azaldılması məşğulluğun və istehsalın azaldılması deməkdir, beləliklə, böhranın iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün baha başa gəlməsi deməkdir. Bu səbəbdən də hökumətin şirkətlərlə bağlı bəzi maliyyə tədbirləri görməsi vacib və zəruri strategiyadır. Lakin şirkətlər banklar kimi fəaliyyət

göstərmədiyi üçün borclarını ödəyə bilməyən şirkətlərə hökumətin yeni kapital yeritməsi düzgün yanaşma deyil. Bunun əvəzinə dövlət orqanları maliyyə sektoruna borcları ödəmək üçün korporativ borcların restrukturizasiyası müqavilələrini təşviq edirlər. Borcların restrukturizasiyası ilə bağlı razılaşmalar sayəsində həm banklar, həm də şirkətlər öz maraqlarına daha uyğun olanı razılaşdırır və problemlı kreditlərin həlli yolu var və beləliklə, alınan vəsaiti yenidən iqtisadiyyata qaytarmaq mümkündür (Podpiera, 2007).

3.2. Azərbaycan Respublikasında əhali kreditləşməsinin inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikasında əhali kreditləşməsi sahəsində istehlak kreditlərində artım nəzarətdə saxlanması və kreditlərin məhsuldar investisiyalara yönəldilməsi məqsədəuyğundur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər davam etdirilməli, istehlak kreditlərinin dəyərinin artırılması üçün əlavə tədbirlər görülməlidir.

Kreditlərlə bağlı görüləcək aktiv tədbirlər də siyasətin effektivliyi və vaxtı baxımından əhəmiyyətlidir. Ötən illərdəki sürətli kredit genişlənməsindən sonra görülən tədbirlər zəruri olsa da, həm baha başa gəlir, həm də bəzən gec olduğundan iqtisadiyyatda ani durğunluq təsiri yarada bilər. Eyni zamanda, görülən tədbirlərin nəticəsi gecikmiş kreditlərin həllində də öz əksini tapır. 2011-ci ilin ikinci yarısında qlobal iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənliyin artması ilə 2011-ci ildə kreditlərlə bağlı tədbirlərin yumşaldılması zərurəti yaranmışdı, bu isə kredit sahəsində yeni siyasətin formalaşmasına ehtiyac yaradıb. Buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda tez-tez siyasət dəyişiklikləri həm baha başa gəlir, həm də bəzən ağır təsirlərə malik olur. Buna görə də, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan dövrü təkmilləşdirilmiş tədbirlərə və dinamik reaksiya sürətinə üstünlük vermək faydalıdır.

Digər bir məsələ də ondan ibarətdir ki, cari dövrdə kreditlərin artım dinamikasının təsiri tam müəyyənləşdirilməyib. 2020-2021-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər əhalinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa kömək etsə də, növbəti illərdə kredit xərclərini özlərinin qarşılayacağı addımlar atılmalıdır. Çünki bu kimi addımlar ölkənin iqtisadi artımına birbaşa təsir göstərəcəkdir. Yəni

kreditləşmə sahəsində yalnız indiki dövrü deyil, uzunmüddətli dövrü nəzərə almaq lazımdır. İqtisadiyyatın sabitliyini və daimi artımın məhsuldar investisiyalara əsaslanacağını nəzərə alsaq, cari dövrdə artıma mənfi təsir göstərsə də, kreditlərlə bağlı tədbirlər uzunmüddətli perspektivdə müsbət nəticələr verəcəkdir. Başqa bir təklif olaraq, iqtisadiyyatın məghim sahələrinə, məsələn, kənd təsərrüfatına və ya əhalinin zəruri istehlak xərclərinə dəstək məqsədi ilə yaradılmış, aktivlərinin həcminə və səmərəliliyinə görə ən böyük banklar arasında yer alan dövlət banklarının resursların məhsuldar investisiyalara köçürülməsi üçün addımlar atıla bilər. Son dövrdə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının borcu risk altındadır. Buna görə də, fiziki şəxslərin bütün borclarının gəlirlərinin müəyyən nisbətində olması borcun səviyyəsini nəzarətdə saxlamaq üçün faydalı ola bilər. Fərdlərin gəlir məlumatlarının sağlam şəkildə müəyyən edilməsi təşkilatlar arasında əməkdaşlıq tələb edir. Kreditlərin asanlaşdırıcı təsirinə baxmayaraq, fiziki şəxslər xüsusilə mənzil kreditləri kimi aylıq ödənişləri yüksək olan kreditlərdə gələcək istehlaklarını müəyyən qədər azaltmaq öhdəliyini qəbul edirlər. Ona görə də sonrakı dövrlərdə istehlakını müəyyən səviyyədə saxlamaq istəyən istehlakçılar daha çox borc ala bilərlər. Bu şəxslər borclarını ödəyə bilməyəndə isə borc spiralına girirlər. Bu baxımdan borc/gəlir nisbəti daha səmərəli bir nisbətdə müəyyənləşməlidir.

Bildiyimiz kimi, maliyyə dayanıqlığı bank təşkilatları üçün vacibdir. Bank qurumları hədəf müştərilərinə verə biləcəkləri kreditlərin həcmi artırmaq və davamlı böyümələrini reallaşdırmaq üçün uzunmüddətli fond ehtiyaclarını maliyyə bazarlarından qarşılamaq üçün təşəbbüslərini artırmalıdırlar. Xüsusilə bank qurumları milli və beynəlxalq kapital bazarı resurslarından istifadə edirlər. Bu vəziyyət məlum kapital bazarı alətlərinin düzgün seçilməsini tələb edir.

Azərbaycanda bankların verdiyi kreditlərdən yararlananlar bu kreditləri müxtəlif işlərdə dəyərləndirirlər. Ev təsərrüfatlarında verilən kreditlərin və kapitalın yığılmasının əhəmiyyəti hər il dəyişir. İşləmək potensialına malik ev təsərrüfatları lazımi kapitalı əldə etməsə, onda öz çətinliklərini azaltmaq üçün, yəni maliyyə təminatını yaxşılaşdırmaq üçün ya işsizlikdən sığorta alacaq, ya da nağd gəlir dəstəyi kimi başqa müavinətlərə müraciət edəcəkdir. Bu hal isə onların cəmiyyətdə passiv

istehlakçılara çevrilmələrinə səbəb olacaqdır. Ancaq işləmək potensialına malik ev təsərrüfatlarına verilən maliyyə dəstəyi həqiqətən də köməyə ehtiyacı olan qocalara, uşaqlara, əlillərə, xəstələrə və s. yetəri qədər çatmasına maneə törədəcəkdir. Yəni bu hal dolayı yolla sadalanan şəxslərə adekvat yardımın göstərilməsinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu baxımdan Azərbaycanda banklar maliyyə resursuna ehtiyacı olan əhalini passiv istehlakçıya çevirməməlidir. Başqa sözlə, əhalinin öz-özünə dəstək verməsi və iş imkanları yaratması, ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bir mühit yaratmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında əhali kreditləşməsi zamanı onların hansı səbəblərdən kredit götürmək istədiklərinə nəzər salmaq lazımdır. İnsanlar əsasən ehtiyaclarının qarşılamaq, övladlarının təhsili, sağlq xərcləri, görmək istədikləri işlər, sahibkarlıq fəaliyyəti və ya bəzən qida ehtiyacları kimi müxtəlif səbəblərdən kredit almaq istəyirlər. Xüsusilə əhalinin təcili yardım almaq məcburiyyətində qaldıqları zaman müraciət edə biləcəyi fərdi kredit xidmətləri və istehlak krediti xidmətləri əlçatan olmalıdır. Praktikada ölkələr müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif müddətə kreditlər verirlər. Məsələn, bəzi inkişaf etməkdə olan ilkələrdə mikrokreditlər əsasən bir il müddətinə verilir və faiz dərəcələri 20-30% arasındadır. Ödəniş kredit götürüldükdən bir həftə sonra başlayır və həftəlik bərabər hissələrlə həyata keçirilir. Əlli həftə ərzində ödənişlər həftədə 2%, faiz ödənişləri isə 2% olur. Azərbaycanda mikrokreditlər müxtəlif müddət və faizlərlə verilir. Məsələn: YeloBank-da mikro biznes krediti maksimum 100.000 manata qədər, 36 ay müddətinə illik faiz dərəcəsi 27% olmaqla verilir (<https://www.yelo.az>).

Dünyada əhaliyə verilən kreditləşmə prosesinin, məsələn, mikromaliyyə tətbiqlərinin bir çox formaları vardır. Buna baxmayaraq, ən çox yayılmış sistem Grameen Sistemidir. Bu sistemə görə, mikromaliyyə təşkilatına kredit üçün müraciət edən müştəri ənənəvi bankçılıqda olduğu kimi uzun və bahalı bürokratik prosesdən keçmir. Müştərinin kredit götürməsi üçün iki şərt tələb olunur. Birinci, müştərinin bu kreditlə gəlir gətirəcək biznes ideyası olmalıdır. İkincisi, mikrokreditdən istifadə etmək istəyən müştəri yaşadığı kənd və ya məhəllədən ən azı beş nəfərdən ibarət qrupa, aralarında qohumluq əlaqəsi olmamaq şərti ilə daxil ediləcək və bu qrupla

qısamüddətli təlim keçəcəkdir. Qrup daxilində koordinasiya qrup üzvləri tərəfindən seçilən sədr və katib vasitəsilə həyata keçirilir. Əgər həmin şəxs təhsilinin sonunda keçiriləcək imtahandan uğurla keçərsə, kredit almaq üçün lazım olan şərtləri ödəmiş olacaq. Müştəri əvvəllər mikrokreditdən istifadə edibsə, o, gəlir gətirməyən, lakin həyat səviyyəsini yaxşılaşdıracaq fəaliyyət növü üçün kredit üçün müraciət edə bilər. Bu zaman mikromaliyyə təşkilatları bu krediti götürməklə müştərinin həyat səviyyəsində yaxşılaşma olub-olmayacağını və müştərinin bu krediti ödəyərkən problemlə üzləşmə ehtimalını araşdırır və mikrokreditlə bağlı müsbət və ya mənfi qərar verilir (Nurhayati, 2016). Bənzər sistem Azərbaycanda da istifadə edilə bilər. Bu kimi hallar, yəni bahalı bürokratik proseslər və ya kredit verilərkən zamanın uzadılmasının qarşısı alınmalıdır. Grameen Bankda yığımlar mikromaliyyə işçisi tərəfindən müştərilərin iş yerlərində və ya evlərində aparılır. Sistem müştərilərə göstərilən inam amilinə əsaslanır. Müştəri hər hansı səbəbdən ödənişlərdə problemlə üzləşdikdə heç bir qanuni tədbir görülmür. Bunun əvəzinə kredit müştərisinin ödəniş planı yenidən qurulur. Kreditin ödənilməsi prosesində müştərilər qrup şəklində mikromaliyyə təşkilatı tərəfindən keçirilən təlimlərdə iştirak etməyə davam edirlər. 1970-ci illərdə Məhəmməd Yunus ilə Banqladешdə başlayan mikro kredit tətbiqi yoxsulluqla mübarizədə uğurlu alternativlərdən birinə çevrilmişdi. Sistemin uğuru bu sahə ilə maraqlananların diqqətini çəkmiş və 2006-cı il Nobel Sülh Mükafatı Məhəmməd Yunus və Grameen Banka verilmişdi. Bu kimi nümunələr göstərir ki, kredit təşkilatları əhəlinin maliyələşməsində mühim rol oynayır və effektiv şəkildə qurulmalıdır.

Azərbaycanda da əhaliyə göstərilən bank xidmətləri Grameen Bank nümunəsində olduğu əhəlinin istəkləri və ehtiyacları nəzərə alınaraq formalaşdırıla bilər. Amma bu halda təbii ki, risk amilləri də nəzərə alınmalıdır.

Əhaliyə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi, xüsusən də kiçik həcmli maliyyələrə cəlb edilən əməliyyatların həcmi əhəli üçün baha başa gəlir. Eyni hal banklar üçün də keçərlidir. Bu, kiçik məbləğlərdə çoxlu kreditlərdən ibarət kredit portfelinin idarə olunması xərcləri ilə bağlıdır (Ocampo, 2006:38). Bu istiqamətdə, yəni bankların idarəetmə sistemində təkmilləşmə aparıla və xərclər aşağı salına bilər.

Xərclərin aşağı salınması isə öz növbəsində Azərbaycanda bankların daha aşağı faizlə kredit verməsinə imkan yarada bilər.

Mikrokreditlərin faizinin yüksək olması az gəlirli insanların bu faizləri necə qarşılayacağı sualını yaradır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, mikrokredit istifadəçilərinin bütün kredit xərclərini əks etdirməsinin nəticəsi olan yüksək faiz dərəcələri kreditlərin qaytarılmaması problemi yarada bilər. Çünki az gəlirli əhəlinin gördükləri təsərrüfat işlərinin və fəaliyyətlərinin əksəriyyətində əməyin qaytarılması çox aşağıdır. Bununla belə, likvidlik və kapitalla çıxış az gəlirli əhəlinin belə daha yüksək gəlir əldə etməsinə və ya iqtisadi imkanlardan istifadə etməsinə imkan verə bilər. Bu məqsədlə əhəlinin kreditləşmə prosesi sadələşdirilməli və əlçatan olmalıdır. Xüsusilə, ticarətlə məşğul olan az kapitallı sahibkar, çox az maliyyə vəsaiti ilə ticarətə başladığında, yüksək kapitallı biznes müəssisələri ilə müqayisədə əlavə kapital vahidlərindən daha çox fayda yarada bilər. Buna görə də, bankların əhəliyə verdiyi mikrokredit faiz dərəcələri əhəlinin digər mənbələrdən alacaqları kreditlərin faiz dərəcələri ilə müqayisədə aşağı olduqda mikrokreditə tələb yüksək olacaqdır və əhəlinin bu kredətləri alma imkanı artacaqdır.

Praktikada problemlı aktivlərin idarə edilməsində və borcların restrukturizasiyasında ümumiyyətlə iki alətdən aktiv şəkildə istifadə olunur. Bu vasitələrdən biri ədəbiyyatda London yanaşması kimi tanınan və korporativ borcların qarşılıqlı razılıq əsasında həllinə imkan verən təcrübədir. İkincisi isə, maliyyə institutlarının problemlı aktivlərini idarə etmək üçün “Aktivlərin idarəedilməsi şirkətləri”nin yaradılmasıdır.

Problemlı aktivlərin idarə olunmasında istifadə edilən digər alət Aktivlərin idarəedilməsi şirkətləri (*Asset Management Companies*) London yanaşmasından fərqli olaraq, bankların “pis” aktivləri müəyyən olunmuş qiymətə başqa bir quruma satılır və nəticədə bu kreditlər bank tərəfindən idarə olunmur, strukturlaşdırılmır, yığılmır. Təcrübədə göründüyü kimi, 2 növ Aktiv İdarəetmə Şirkətləri yaradıla bilər. Bunlara mərkəzi aktiv idarəetmə şirkətləri və banka məxsus aktiv idarəetmə şirkətləri aid edilə bilər. Mərkəzi aktiv idarəetmə şirkətləri bankların ümitsiz

aktivlərinin idarə edilməsi üçün bankdan ayrıca yaradılmış şirkətdir (Erdönmez və Tulay, 2001: s. 24).

Azərbaycanda əhalinin kreditləşməsi zamanı yaranacaq problemlə kreditlərlə bağlı risklər nəzərə alınaraq yuxarıda sıralanan metodlar effektiv şəkildə istifadə edilə bilər.

Ölkəmizdə Covid-19 pandemiyası zamanı real və maliyyə sektorundakı bütün qurumlar üçün maliyyə xərcləri artmışdır. Baş verən dalğalanma öz təsirini daha çox bank sistemində göstərmiş, əmanətlərin çıxarılmasına, kreditlərin qaytarılmamasına və bank böhranının dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatda maliyyə böhranı ilə birlikdə iqtisadi qeyri-müəyyənliyin artması, faiz dərəcələrinin dalğalanması və bank panikaları bank böhranlarının amilləri arasında idi. Bir çox şirkətlər fəaliyyətini dayandırmışdır. Digər tərəfdən, fəaliyyətlərini davam etdirən şirkətlər yeni investisiyalar etməkdə tərəddüd edirlər. Bu vəziyyətin təbii nəticəsi olaraq istehsalda və ixracda azalmalar oldu. İqtisadi mühitdəki qeyri-müəyyənlik, külli miqdarda problemlə kreditlər maliyyə sektorunun real sektora kredit vermək istəməməsi ilə nəticələnib. Bütün bu hadisələr ölkədə iqtisadiyyatın davamlılığına cavabdeh olan qurumları iqtisadi sabitliyi bərpa etmək və mövcud böhran şəraitindən ən az zərərlə çıxmaq üçün tədbirlər görməyə sövq edib. Bu iqtisadi tədbirlər zəncirinin başqa bir həlqəsi, problemlə kreditlərin həlli üçün tətbiq edilən ən optimal yanaşmaların hazırlanması və restrukturizasiya ilə yanaşı iqtisadi aktivliyi təmin edəcək kreditlərin verilməsi ilə bağlıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Kommersiya banklarında əhalinin kreditləşməsinin əsas istiqamətləri müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilə bilər. Ancaq genəmədə qarşılaşılan əsas problemlərdən biri problemlə kreditlərlə bağlıdır. Problemlə kreditlər, bankla borclu tərəf arasında geri ödəmə müqaviləsinin pozulduğu və ödənişin gecikdirildiyi və itki ehtimalının yarandığı zamandır. Kreditin problemlə kreditlər kateqoriyasına daxil olması üçün sözügedən kreditin ilk baxışda əsas borc və faiz ödənişləri ilə bağlı hər hansı bir problem görünməsə də, gələcəkdə ödənişlərin tam və vaxtında həyata keçirilməyəcəyinə dair şübhələr olması ilə bağlıdır. Problemlə kreditlərin yaranmasına təsir edə biləcək səbəblər çoxdur. Problemlə kreditlərin əsas səbəblərini borc alan müəssisənin rəhbərliyinin uğursuzluğu, iqtisadi tənəzzül, nəzarətsiz artım, inflyasiya, fiskal siyasət, rəqabət mühiti, müxtəlif makroiqtisadi balanssızlıqlar, kreditləşmə prosesində yol verilən bank səhvləri və s. kimi sadalamaq olar. Bu səbəblərin qarşısının alınması iqtisadiyyatda ciddi problemlərin, xüsusilə problemlə kreditlərin yaranmasına da maneə olacaqdır.

Problemlə kreditlərin banka yaratdığı xərclər və problemlə kreditlərin sosial-iqtisadi nəticələri çox ağırdır. Bankalar, xüsusilə kapital bazarının kifayət qədər inkişaf etməmiş ölkələrdə müəssisələrin fond tələbatının ödənilməsindən məsul olan ən mühüm vasitəçi qurumlardır. Bu səbəblə, bankların qıt və çox dəyərli, qiymətli ölkə resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün kreditlərin qaytarılmaması ciddi böhran yarada bilər. Belə bir halda yarana biləcək itkiləri minimuma endirmək üçün uyğun kredit siyasətlərini səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçirmələri zəruridir. Problemlə kreditlərin artması iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün seqmentləri, xüsusən də banklar üçün mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Qeyri-işlək kreditlərin banka ən sadə formada yaratdığı xərclər azaldılmalıdır. Kreditin ödənilməsində problem yarandığı hallarda bank və kredit müştərisinin ortaq yollar axtarmasına imkan verilməlidir.

Beləliklə, tədqiqatdan əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

- Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının kredit

əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin təhlili göstərmişdir ki, hal-hazırda ölkədə fəaliyyətdə olan kommertiya banklarının əsas gəlirlərindəki mənbənin strukturunda dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, ölkədə xarici valyuta üzrə kreditləşmə nisbətən məhdudlaşdırılmış və dərəcələrdə dəyişikliklər tətbiq edilmişdir. Bu fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri dəyişikliklər aparılmalıdır.

- Pandemiya şəraitində kreditlərin geri ödənməsinin mövcud vəziyyətinin tədqiqi göstərmişdir ki, ölkədə bu dövrdə problemlı kreditlərin həcmi artmışdır. Pandemiya ilə əlaqədar ölkədə aparılan tədbirlər daxilində və tətbiq edilən karantin müddətində bankların pandemiyanın mənfı təsirlərinə məruz qalmış fiziki şəxslərə və sahibkarlara vermiş olduğu kredit məbləğlərinin restrukturizasiyası prosesi aparılmışdır. Pandemiya başladığı dövrdən etibarən 1,3 milyard manat dəyərində 57 mindən çox kredit restrukturizasiya edilmişdir. Restrukturizasiyası aparılmış kreditlərdə xüsusi pay 87% olmaqla biznes sahəsi, 9% olmaqla istehlak sahəsi, 4% olmaqla ipoteka kreditləri ilə bağlı ödənişlər təşkil etmişdir. Bu sahədə dövlətin dəstəyi bank sisteminin sağlamlaşdırılmasına kömək etmişdir.

- Azərbaycan Respublikasında əhalinin kreditləşməsinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası mühim rol oynayır. Bank sistemi ilə bağlı hüquqi baza təkmilləşərək bazarda kredit verən subyektlərin fəaliyyəti optimallaşdırılmalıdır.

- Problemlı kreditlərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir. Buraya bərc alan müəssisənin rəhbərliyinin uğursuzluğu, iqtisadi tənəzzül, nəzarətsiz artım, inflyasiya, fiskal siyasət, rəqabət mühiti, kreditləşmə prosesində yol verilən bank səhvləri və s. aid edilə bilər. Qeyri-işlək kreditlərin idarə edilməsində bankların və bərcalanların tez-tez müraciət etdikləri üsullardan biri kreditlərin restrukturizasiyası və ya yenidən maliyyələşdirilməsidir. Problemlı kreditlərin idarə edilməsinə başqa bir alternativ kreditlərin aktivlərin idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərə verilməsidir. Bu üsulla balanslarından ümidsiz kreditləri silə bilən banklar likvidlik problemlərini müəyyən qədər aradan qaldıra bilər. Bu və ya digər innovativ üsullar tətbiq edilərək bankların likvidliyi təmin edilə bilər.

- Azərbaycan Respublikasında əhali kreditləşməsinin inkişaf etdirmək üçün yeni sahələrin açılması və bu sahələrə maliyyə axınının olması vacibdir. Eyni zamanda

bazarda yeni texnoloji vasitələrin tətbiqi aparılan əməliyyatları sadələşdirəcəyi üçün kreditləşmə imkanlarını da optimallaşdıracaqdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa, əhalinin kreditləşməsi üçün bankların həyata keçirəcəyi əsas tədbirləri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- problemlı kreditlərin yaranmasına səbəb olan daxili və xaric amillər mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmalıdır;
- əhaliyə verilən kreditlərdə kredit məqsədi və ödəmə mənbəyi kifayət qədər təhlil edilməlidir;
- kredit funksiyasının idarə edilməsində qeyri-adekvatlıq olmamalıdır;
- borcun sürətli böyüməsinə nəzarət edilməlidir;
- kreditvermə prosesində problem aşkar edilərək zamanında tədbir görülməlidir;
- problemlı kreditlərin banka ən sadə formada yaratdığı xərclər azaldılmalıdır;
- problemlı kreditlər üçün ayrılan vəsaitlərin fürsət dəyəri azaldılmalıdır;
- problemlı kreditlərin optimal səviyyədə qorunaraq bankın imicinə xələl gətirilməməlidir;
- bankın böyüməsi üçün əhalinin kreditləşməsi təşviq edilməlidir;
- problemlı kreditlərin çox olduğu banklarda aşağı gəlirlilik və məhdud artımın işçilərin motivasiyasına və fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməsinin qarşısı alınmalıdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin görülməsi kommərsiya banklarında əhalinin kreditləşməsi üzrə təkmilləşdimələrin əldə edilməsinə kömək edəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləşməsinin bəzi məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı,
2. “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı şəhəri, 10 dekabr 2004-cü il
3. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 25 dekabr 2009-cu il, № 933-IIIQ
4. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il, № 590-IIQ
5. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar kredit təşkilatlarının müvəqqəti tənzimləmə Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin Qərarı, 24.04.2020
6. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. (2003). Bank işi ilə elektron bankçılıq. Bakı - 440 s.
7. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. (2017), “Bank işi” Dərslik. 512 s.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli Sərəncamı
9. Bağırov M.M. (2014), “Banklar və bank əməliyyatları”, Dərslik. 470 s.
10. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 25 dekabr 2009-cu il № 933-IIIQ
11. Bank sektorunun icmal göstəriciləri: 31 dekabr 2018-ci il tarixinə, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Bakı, 2018, <https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c.pdf>
12. Banklara aidiyyəti olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması Qaydaları,

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 29 dekabr 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

13. Banklara aidiyyatı olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması Qaydaları, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin “29” dekabr 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
14. Bəşirov R.A. (2017), “Bank işi” Dərslük. 340 s.
15. Cavadov A.M., (2012), Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı - 542 s.
16. Əliyev M.F. (2014), Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 120 səh.
17. Əliyev M.F., (2016), Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. 378 s.
18. Əliyev M.F., (2013-cü il), Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, №8., 104 s.
19. Əliyev M.F., (2016-ci il), Bank islahatları ilə vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, №3-4., 114 s.
20. Məmmədov Z.F. (2017). Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı). Bakı, Azər nəşr, səh. 480.
21. Sosial, iqtisadi inkişaf, Statistika Komitəsi, Xüsusi buraxılış, Yanvar-dekabr, Bakı-2021.

Türk dilində

1. Aktaş, R., (2000) Sorunlu Krediler. TBB, Ankara.
2. Çan, E. (2014) “Sorunlu Kredi Transferi ve Fiyatlaması Üzerine Bir Çalışma”, Bankacılar Dergisi, 90: 3-18.
3. Sipahi, N. (2003) “Problemlili Kredilerin Yeniden Yapılandırılması Uluslararası Uygulamalar ve Türkiye Örneği”, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB, Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Ankara, Aralık, 1-150
4. Takan. M., (2001). Bankacılık Teori Uygulama ve Yönetim. Ankara. Nobel Yayın Dağıtım.

Rus dilində

1. Аббасов И., Ханкишиев Б. (2018), Коммерческий банк в условиях перехода к рыночной экономике. Баку - 540 с.
2. Агарков М.М., (2019), Основы банковского дела. М. 684 с.
3. Викулин А.Ю., (2015), Антимонопольное регулирование рынка банковских услуг. М. 744 с.
4. Гринспэн А. (2014). Коммерческие банки и Центральный банк в рыночной экономике // Вопр. экономики. N 12. С.87-96
5. Демичев А. (2011) Банковский сектор и экономика, Экономист. N 11, с. 14
6. Набиев С., (2019), Зарубежные банки в Азербайджане, журнал “Ъонсултинэ Бусинесс”, № 5/6, 44 с.
7. Общая теория денег и кредита. под ред., Жукова Е.Ф, М. 2015, 598 с.
8. Панова Г.С., (2018), “Кредитная политика коммерческих банков. М. 412 с.
9. Трехтенберг И.А., (2016), “Кредитная денежная система капитализма после II мировой войны”. М. 756 с.
10. Чечеткина Т. (2012). “Малые коммерческие банки: проблемы, перспективы” / Т.Чечеткина, В.Петушков // Экономист. N 8. С.89-93.
- 11.Шаламов Г.А. (2014). "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики // Общество и экономика. N 9-10. С.100-105.
12. Швецов Ю.Г. (2014). Капитал банка: его достаточность и функции / Ю.Г.Швецов, В.Г.Корешков // Деньги и кредит. N 6. - С.34-36.

İngilis dilində

1. Badar, M. and Javid, A.Y. (2013), “Impact of Macroeconomic Forces on Nonperforming Loans: An Empirical Study of Commercial Banks in Pakistan”, Wseas Transactions On Business and Economics, 10(1): 40-4
2. Bank For International Settlements, "Bank Restructuring in Practice", BIS Policy Papers, No 6, August 1999.
3. Barbara Weltman. (2021), Small Business Taxes. 640 p.
4. Carolyn Warren. (2019) Repair Your Credit. 710 p.

5. Chinn, M and Kletzer K., (2000) "International Capital Inflows, Domestic Financial Intermediation and Financial Crises Under Imperfect Information", NBER Working Paper. No: 7902
6. Dave Ramsey. (2019), Total Money Makeover. 564 p.
7. Dave Rober, Warren Graham. (2019), Credit Repair Secret: Learn the Strategies. 496 p.
8. Dziobek, C., (1998) Market-Based Policy Instruments for Systemic Bank Restructuring, IMF Working Paper. No:98/113
9. Hardy, D. and Pazarbaşıoğlu C., (1999), "Determinants and Leading Indicators of Banking Crises: Further Evidence", IMF Staff Paper, Vol: 46, No: 3, September/December.
10. Hausmann, R. and Gavin, M., (1996). "The Roots of Banking Crises: The Macroeconomic Context", Inter-American Development Bank Working Paper. No: 318, January
11. Michael Steven. (2017), Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 758 p.
12. Nurhayati, N. (2016), Grameen Bank Proyek "Social Business" Muhammad Yunus, March, Jurnal Bisnis Manajemen dan Perbankan, 2(1): 31, DOI:10.21070 / jbmp. v2i1. 909
13. Podpiera, J. and Weill, L. (2007), "Bad Luck or Bad Management? Emerging Banking Market Experience", Czech National Bank: Working Paper Series, 1-15.
14. Ranjan, R. and Dhal, Sarat C. (2003) "Non-Performing Loans and Terms of Public Sector Banks in India: An Empirical Assesment", Reserve Bank of India Occasional Papers, 24(3): 81-12, 2003.

İnternet resursları

22. <http://interfax.az/view/845637/az>
23. <http://www.e-qanun.az/framework/33106>
24. www.economy.gov.az

25. <https://banco.az/az/news/azerbaycanda-57-minden-cox-kredit-restrukturizasiya-olunub>
26. <https://banker.az/%C9%99n-cox-vaxti-kecmis-kreditl%C9%99r-hansi-regiondadir-siyahi/>
27. <https://www.rabitabank.com/uploads/posts/2021/01/Vaxt%C4%B1%20ke%C3%A7mi%C5%9F%20kreditl%C9%99rn%20kredit%20portfelind%C9%99%20%C3%A7%C9%99kisi.pdf>
28. www.banko.az
29. www.cbar.az
30. www.marja.az
31. www.nk.gov.az
32. www.stat.gov.az

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Şəkil 5. İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaiti hesabına verilən ipoteka kreditinə qoyulan tələblər

- kredit Azərbaycan manatı ilə verilməlidir
- kredit Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına verilməlidir
- kredit 3 ildən 25 ilədək, güzəştli ipoteka krediti isə 30 ilədək müddətə verilir
- ipoteka krediti üzrə ödəniləcək aylıq məbləğ borcalanın (borcalanların) aylıq məcrını gəlirinin 70 faizindən çox olmamalıdır
- kredit üzrə əsas borc və hesablanmış faizlər hər ay bərabər hissələrlə (annuitet ödənişlər) ödənilməlidir
- kredit, üzərində mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına və ya qabaqcıdan qeydiyyatına alınmış yaşayış sahəsinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq bəzəsində təminat qeydi aparılmış tikintisi başa çatmış binaın yerləşdiyi torpaq sahəsində tərkib hissələrin bağlı olduğu payın alınmasına verilməlidir. Fondun İdarə Heyəti ipoteka kreditləri üzrə risklərin idarə edilməsi, təkrar bazarda alınmasından əvvəl olaraq yaşayış sahəsinə dair əlavə tələbləri nəzərə alaraq, kreditin məbləği və kredit üzrə illik faiz dərəcələrinə dair şərtləri müəyyən edir*
- kredit, o cümlədən güzəştli ipoteka krediti üzrə illik faiz dərəcələrinin yuxarı həddi Fondun Etimənaçılıq Şurası tərəfindən müəyyən olunur
- güzəştli ipoteka kreditinin məbləği kreditin verdiyi təxminən ipoteka ilə yüklü edilən yaşayış sahəsinin qiymətinin 90 faizindən, güzəştli ipotekaya əsas olmayan kreditin məbləği isə 85 faizindən çox olmamalıdır
- kreditin son ödəniş tarixinə borcalanın yaşı qanunla müəyyən olunmuş pensiya yaşı həddindən çox olmamalıdır
- kredit yaşayış sahəsinin ipotekası ilə təmin olunmalıdır
- ipoteka ilə yüklü edilən yaşayış sahəsinin müstəqil qiymətləndirici qiymətləndirməlidir
- borcalan ölüm və əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından, ipoteka ilə yüklü edilmiş yaşayış sahəsi isə bəzər qiyməti əsas götürülərək, ipoteka ilə təmin edilən kreditin həcmindən az olmamaq şərtlə, sığortalanmalıdır

Mənbə: “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il, № 590-IIQ

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Kreditin formaları.....	15
Sxem 2: Qısamüddətli kreditlərin təsnifatı.....	19
Sxem 3: Kreditin müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi.....	21
Sxem 4: Kreditin əsas vəzifələri.....	23
Sxem 5: Kreditin funksiyaları.....	24
Sxem 6: Kreditin prinsipləri.....	25
Sxem 7: Bankların fəaliyyət növləri Sxem 7. Bankların fəaliyyət növləri.....	43

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Maliyyə bazarlarının iştirakçıları haqqında ümumi məlumat.....	30
Cədvəl 2: Bank sektorunun icmal balansı (mln. manatla).....	32
Cədvəl 3: Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, mln. manat.....	39
Cədvəl 4: 2021-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri.....	40
Cədvəl 5: Bankların restrukturizasiyasında istifadə olunan üsullar.....	59

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanda bankların nizamnamə kapitalına görə reytingi (12.03.2021).....	31
Şəkil 2: 2019-cu il istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələri.....	34
Şəkil 3: 2021-ci il istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələri.....	35
Şəkil 4: İqtisadiyyata kredit qoyuluşları, milyard manat.....	39
Şəkil 5: İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaiti hesabına verilən ipoteka kreditinə qoyulan tələblər.....	75